

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

çarlık Rusyasının Türkiyedeki oyunları

EDGAR GRANVILLE

Ceviren: ORHAN ARIMAN

Yarın
YAYINLARI

ERMENİ
MESELESİNE
IŞIK TUTAN
BİR
İNCELEME

EDGAR GRANVILLE

**Çarlık
Rusyasının
Türkiyedeki
Oyunları**

ORHAN ARIMAN

Yarın

YAYINLARI

İNKILÂP SOKAK 25/2, ANKARA

**Birinci baskısı Ağustos 1967'de Ankara'da
Nüve Matbaası'nda yapılmıştır.**

Ö N S Ö Z

Anadolu'nun bütün insanlarını severim. Türkiye'den kaçan Ermeniler arasında, Türkçe konuşmadığı için kızını soydaşına vermeyenlerine, baklasının üstüne koyabilmek için Türkiye'den tohum getirtip saksıda dereotu yetiştirenlerine rastladım. Memleket karasevdasına tutulmuş ve eski Merzifon'u bugünkü Marsilya'ya kıyaslayanlarını, 50 yıldır kendisini ve ailesini kurtaran bir Osmanlı paşasını arayanlarını, elinde keman Avrupa kahvelerinde Türk halk türküleri çalmak için dolaşanlarını gördüm. Türkiye geliştikçe, ilerledikçe bundan samimiyetle bir çeşit iftihar duyan, kendilerinin, ya da atalarının doğdukları ülkenin iyi olmasını kalpten dileyenleri yakından tanıdım. Başka türlü olanları yok mu? Öylelerini de gördüm, onlarla da görüştim. Fakat bunlar inancımı sarsmadı : Maca-

ristan'ı âdaletleriyle fetheden, Saint-Bartélemy'den 125 yıl önce inanç hürriyeti getiren Osmanlı İmparatorluğunun temel unsuru Türk, Anadolu'nun kişilik sahibi Ermenilerine ne düşmanlık beslemiş, ne de Hristiyan ve Ermeni oldukları için kendilerine eziyet etmiştir.

Erzurumlu, Tokatlı, Yozgatlı ve Muşlu arkadaşlarımdan, öldürülen büyük babalarının ya da diğer yakınlarının acıklı hikâyelerini çok dinlemiştir. Bunlara ne kadar üzülyorsam, bir ölüm-kalım savaşının Türk olmayan kurbanlarına da o kadar acıyorum.

Bizim kuşak gibi olayları yaşamamış olanlar için, mesele, tarihî sorumlulukların araştırılmasından çok kendi çıkarları için Türkiye'yi bir entrika alanına çeviren yabancı oyunlarını iyi gözlemek, yakın tarihimizin bu ibret dolu sayfalarını iyice anlayabilmektedir. İyi anlamalıyız ki, olaylar patlak vermeden gereğini yapabilelim, oyuna gelmeyelim.

Bir gün İsviçre'de elime tesadüfen geçen uluslararası önemde bir politika dergisinde «Anadolu'da Çarlık» adı altında ilginç bir yazı görmüştüm. Biraz araştırınca bunun yarım yüzyıldır sorumluluğu Türklere atılan «Ermeni Meselesi» hakkındaki en ciddi incelemelerden biri olduğunu öğrenmekte gecikmeyecektim.

Bu derginin Mart-Nisan 1917 sayısında çıkan yazı, daha sonra gördüğü ilgi üzerine ayrı baskı halinde yayımlanmıştır. Kapsamına daha yakın olduğu için «Çarlık Rusyası'nın Anadolu'daki oyun-

ları» başlığıyla Türkçeye çevirdiğimiz işte bu yazı, gerçekte «Ermeni Meselesi»ne ışık tutan, son derece tarafsız ve bağımsız bir incelemeden, o zamanki olayların düzenli bir şekilde sıralanmasından başka birşey değil.

Edgar Granville'in kaleme aldığı yazı, Avrupa'da Türk düşmanlığını din haline getiren çevreleri şaşırtmış, belgelere dayanan ve dip notlarında görüleceği gibi daha çok Ermeni ve Rus kaynaklarını kullanan bu kadar tutarlı bir inceleme işlerine hiç gelmemiştir.

İlerdeki sayfalarda adına sık sık rastlanacak olan Rus Büyükelçiliği baş mütercimi André Malderstam, sanki gerçekler bir Türk tarafından söylenirse değerinden kaybedermiş gibi, sonraları yıllarca Paris Üniversitesinde okuttuğu ve «Osmanlı İmparatorluğunun sonu» adlı kitabında, «Granville'in, yüksek rütbeli bir Türk memuru olduğu söy-lentileri var» demekten bile kendini alamamıştır. Fakat aynı kişinin sözü geçen kitabından Granville'in görüşlerini çürüten karşıt görüşler hemen hemen hiç yoktur.

Ermeni olaylarında, Türkiye'yi ve Türkleri suçlamak yaygın hale geldiği halde, esefle kaydetmek gerekir ki, bugüne kadar, Türk kaynaklarına dayanan ve memleketimizin görüşünü yansıtan önemli hiçbir yayına rastlanmamaktadır. Kendi hesabıma, bu konuda, yeni yazıyla, olaylarda taraf olan Talât Paşa'nın hatıralarından, Kâzım Karabekir'in 3 ciltlik «Dünya Harbine neden girdik, nasıl girdik ve nasıl çıktık» adlı kitaplarının bazı bölümlerinden ve tarih kitap ve dergilerinden çıkan bir iki kısa yazıdan

başka birşey bulamadım.

Yazarın, Avrupa'ya Ermenilerin «Kurtla kuzu hikâyesi» gibi tanıttığından yakındığı bu kadar önemli bir konunun altında yatan, bir gerçek te, yabancı oyunlarına sahne haline getirilen bir ülkenin perişan durumudur.

Kitapta rastlayacağınız «Ermeni Türkiye'si», «Ermeni vilâyetleri», «Ermenistan», «Kürdistan» gibi terimleri metne sadık kalmak için olduğu gibi çevirdik; bunların bugün söylenmesinden bile üzülür duruma gelişimiz bize, yarım yüzyıl önce nasıl bir yağmadan kurtulduğumuzu da unutturmamalıdır.

Tarih önünde Türkiye'nin omuzlarına yükletilmek istenen sorumluluğun gerçek sahipleri artık anlaşılmış olmakla beraber, genç tarihçilerimizin bu konuya çekinmeden ve korkmadan eğilmeleri halâ istismar konusu olan bu soruna bizim yönümüzden aydınlık tutmaları bir ulusal zorunluktur. Bu amaca yardım için kitabın sonuna kısa bir bibliyografya eklenmiştir.

Kitap, ülkemizdeki yabancı oyunlarının niceliği ve niteliği hakkında da yararlı olabilirse kendimi mutlu sayacağım.

Orhan ARIMAN

İnsanlık büyük bir dram yaşıyor; olayların sonucu, ipin ucunu elinde tuttuğunu sanan yeteneksiz kişilerin arzularından gün geçtikçe uzaklaşıyor. Eskilerin deyimiyle «kaçınılmaz mukadderat»ın kendini hissettirmeğe başladığı bu acıklı oyunda Çarlık Rusyası, şüphesiz, en kötü rolü oynamıştır. Rusya'nın kendi müttefiklerinin bile, üçyüz yıl boyunca bütün Avrupa'nın havasını zehirlemiş bulunan düşük sistemi eleştirme hürriyetini kazandıkları şu sırada, bu meseleyle uğraşmış olan iyi niyetli, fakat, yanlış bilgi sahibi kimselerin çıkardıkları büyük gürültüye rağmen, Çarlık dış politikasının temel verileri asla gereği kadar bilinmeyen bir bölümünü yeniden ele almakta yarar vardır. Burada, tarihî kapsamı Ermenilerin sayıca önemini çok aşan «Ermeni Meselesi»ni söz konusu edeceğiz. Son zamanlara kadar «Şark Meselesi»nde oldukça silik bir

rol oynayan bu küçük halkın kaderi, birdenbire, kendisini Anadolu'da Moskof politikasının öncüsü haline getiren Çarlık Rusyası ile arasındaki derin bağlar yüzünden, insanlığın kaderine karışmış bulunmaktadır. Tanıklık ettiğimiz evrensel dramın hazırlıkları içinde «Ermeni Meselesi» büyük devletleri karşı karşıya getiren ana sorunlardan biri olmuş, fakat, bu çetrefil işin altında yatanları, Osmanlı İmparatorluğu olaylarını iyi izleyen birkaç gözlemciden başka kimse görememişti. Avrupa için yaratacağı dev tehlikeyi sezinlediklerinden, bu gözlemciler, Dünya Savaşı'nı Balkan çatışmalarından ayrılan kısa dönemde «Ermeni Meselesi»ne endişe ile bakmışlardır.

İngiltere Avam Kamarası'nın 1913 yılına ve 1914 yılının ilk yarısına ilişkin tutanakları gözden geçirilirse, o sıralarda birçok İngiliz milletvekilinin, bu meselenin Avrupa'da yaratacağı tehlike hakkındaki önsezilerine hayret etmemeğe imkân yoktur.

Aynı milletvekilleri bir an için olsun dikkatlerini «Şark Meselesi»nden ayırmamışlar, sözlü sorularıyla Rus-Ermeni ilişkileri üzerinde tekrar tekrar durmuşlardır. Bununla beraber, İngiltere Dışişleri Bakanlığının Çar Hükûmetine kendini borçlu hissettiği saygılı tutum, Sir Edward Grey'in, Sir Mark Sykes, Walter Guinnes, Aubrey Herbert ve diğer parlâmento üyelerinin işaret ettikleri tehlikeye gereken bütün dikkati göstermesine engel olmuştur. Sözü geçen parlâmento üyeleri, Osmanlı topraklarında çıkacak ve genel bir felâket doğuracak her bunalımın gerçek nedeninin Çarlığın Anadolu'daki yeral-

tı faaliyeti olduğunu belirtmekte oy birliği etmişlerdi.

Bu noktaları şunun için hatırlatıyoruz : Basının yanılttığı kamu oyu, genellikle Türkiye’de olup bitenler hakkında insanı saran, fakat sudan bir görünüme sahiptir. Dünya kamu oyu, kurtla kuzu hikâyesine, zamanını peri kılıklı mâsum Hristiyanları öldürmekle geçiren fanatik ve vahşî Müslüman efsanesine inanmaktadır. Avrupa’da yaygın olan bu efsanede bir tek suçlu vardır: Müslümanlar. Bu kanıya göre, Türkiye’deki hristiyanlar tamamen suçsuz kurbanlar, Ortodoksların hâmisî Rusya’da bu ülkedeki ezilen bütün milliyetlerin şefkati taşan bir koruyucusudur. İşte bu yüz yıllık efsane sayesinde Ermeniler uygar dünyanın manevî himayesinden yararlanmışlar ve pek az kimse, Türkiye’deki karışıklıkların altında, anarşiyi, uygun bir zamanda yararlanmak için sürdürmeğe çabalayan görünmeyen bir «yönetmen» bulup bulunmadığı sorusunu ortaya atmıştır. Bütün suçu ve bütün sorumluluğu İslâmiyetin üzerine atmak, her işte olduğu gibi herkesin kabul ettiği şeylerle yetinen ve meselelerin gerçek anlamını kavramak için derinlere inme zahmetine asla katlanmayanlara kolay bir çözüm olarak gözükmüştür. İslâmiyetin yeniden canlanışına ve Türklerle Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin düzeltilmesine yönelik bütün çabaları felce uğratan «Şark» zehirinin, Çarlığın, Rusya’yı manen Batı Avrupa’dan ayırmak için bizzat kendi memleketine karşı kullandığı zehirin aynı olduğu nadir kabul edilen gerçeklerdendir. Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasî doktorları yüz yıldan uzun bir süre boyunca hastanın şifa bulmaz bir derde yakalandığını san-

mışlar, her defasında artık kurtulamıyacağını söylemişler, en kolay ve en yatkın tedavinin, hastanın organizmasından yabancı entrikanın zehirini, yani arlık politikasını, atmak olduğunu akıllarına getirmemişlerdir. Bu diyardaki entrikaları daima arlığın Türkiye zerindeki toprak istekleri tayin etmiş, ar tarafından suçlanmak istemeyen büyük devletler, herkesin gözünü üstüne çeken «nimetten» paylarını almak için Rus görüşlerine katılmışlardır. 19. yüzyılın en ileri görüşlü siyaset adamlarından biri olan David Urquhart'ın ortaya koyduğu bu ilkel gerçek bir zamanlar İngiliz politikasının ilham kaynağı olmuş, Lord Palmerston ve Lord Beaconsfield'in yönetiminde, bu politika, arlığın Türkiye'de başvurduğu yolları suçlamaktan geri kalmamışsa da Türkiye'deki toplulukların kalkınması konusunda Osmanlı yönetimiyle metotlu bir işbirliği yapacak kadar da yükselememiştir. Daha sonra, Büyük Britanya II.Nikola'nın dostluğunu zorunlu kılan Avrupa politikası ğruna yüz yıllık bir geleneği bozarak ve meydanı arlığın yıkıcı faaliyetine terkederek Osmanlı topraklarında devrim akımının düşünsel yönetimini elden kaçırmıştır. 1907 İngiliz-Rus anlaşmasından sonra, bu topraklarla ilgili bütün meselelerde yavaş yavaş Rusya ile işbirliğine dönen İngiliz direnmesinin bertaraf edilmesi sonucunda arlık artık eski programını gerçekleştirebileceğine karar vermiştir. Avrupa Türkiyesi'nin tasfiyesinden sonra Ermeni meselesinin bütün Avrupa politikasının temel direği haline geldiğini görüyoruz. İşte bu sayededir ki, en iğrenç toprak isteklerini daha iyi saklamak için bile her zaman olduğu gibi, insancıl endişeler ileri süren diplomasi hesaplarında Ermeniler

birdenbire önemli bir unsur seviyesine yükselmiş, böylece Osmanlı topraklarındaki yıkıcı politikanın baş kimyâgeri olan ünlü General Ingatieff'in takipçileri tarafından en ustaca şekilde kullanılan «Çarlık zehiri» sonunda bütün uluslararası politikayı zehirlemiştir. İşte burada, bu zehirli politikanın, çağımız diplomasi tarihinde ayrı bir bölüm teşkil eden belirli bir meselede yürüttüğü faaliyeti çürütülemez tanıklıkların ışığında ispatlamak istiyoruz.

Bunu yaparken Ermeni halkını yer yüzündeki en mutsuz toplum haline getiren acıklı gerçeği inkâr etmek ya da hafifletmek söz konusu değildir. Oturdıkları diyarların iktisadî hayatına geniş katkıda bulunan Ermenilerin gerçek niteliklerinden bu halkın uygarıcı değerinden kimsenin şüphesi de yoktur. Bu ırkın, meseleyi yerinde inceleyen İngiliz yazarlarının çoğunun eleştirdiği ahlâk durumuna gelince, İngiliz Parlâmentsounun Sir Mark Sykes gibi ünlü bir «Şark Meseleleri» uzmanı olan üyesinin, bu talihsiz halkın üstüne çöken mutsuzluklarda Ermeni karakterinin azımsanmayacak bir etkisi olduğunu söylemiş bulunmasına rağmen, bir ırkın bir başka ırka ahlâk dersi verebileceğine inanmıyorum ve bu bakımdan Ermenilerin karakteri konusunu geçiyorum¹. Tarihçi, ahlâk hocalığı yapmak durumunda değildir; aksine, araştırmalarını, meseleyi belirleyen siyasî, iktisadî ve sosyal nedenlerle sınırlandırması gerekir. Tarihçi için yalnız «öğrenmek» ve «anlamak» söz konusudur.

Ermeni meselesinde nedenlerin sıralanması

¹ Bk. Sir Mark Sykes : The Caliph's lost heritage- Macmillan, London 1915

özellikle çetrefildir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki köklü düşmanlığın sudan genellikleri üzerinde durarak - kaldı ki, bu düşmanlık hiçbirşeyi açıklamamaktadır, iki dine mensup halkın karşılıklı bir imha savaşı açmadan yüz yıllardır yan yana yaşadıkları ülkeler mevcuttur - aslında ne dereceye kadar çıkarıcı tertiplerin ve ne dereceye kadar aşırı heyecanlı bir muhayyilenin eseri olduğu bilinmeyen efsanevi kötülüklere ağlayacağı yerde, tarihçi, Ermeni halkının başına gelen acıklı durumu yaratmış bulunan çeşitli unsurların rolünü, bütünüyle belirtmeğe çalışacaktır. Ortada acıklı bir oyun bulunduğu gerçektir. Ancak, mesele, Avrupa başın aleminde «birinci keman»lık yapanların bu trajedenin rol dağıtımını iyi yapıp yapmadıklarını ve belki de elde doğru belgeler bulunmadığından, kurtla kuzu hikâyesinin Türkleri ve Ermenileri karşı karşıya getiren konuya çok safça uygulanıp uygulanmadığını araştırmaya dayanmaktadır. Hunharca hareketler konusunda ise, Avrupa son üç yılda* öyle iğrenç bir örnek vermiştir ki, daha az «ugyay» kıtalar önünde ah-lâk ve terbiye hocalığı yapacak durumu kalmamıştır. Bu acıklı oyunun sahneye konuluşu, Çarlık sisteminin yüz yıllık metotlarına, Deli Petro'nun Ukrayna'daki, II.Katerina'nın can çekişen Polonya'daki, Büyük İskender'in Yunanistan'daki, I.Nikola'nın Balkanlarda ve Asya'daki metotlarına o kadar çok benzemektedir ki, «Şark Meselesi»ni harekete geçiren gerçek kuvvet hakkında insanda şüphe bırakmamaktadır. Fenalığı fenalık için yapmasına rağmen, Çarlığın, bazan, sırtına pençelerini geçirdiği halkın iyili-

* Kitap 1917 de yayınlanmıştır. Bahsedilen «son üç yıl» Birinci Dünya Savaşı'nın üç yılıdır. O.A.

ğine dolaylı şekilde katkıda bulunmuş olması, hak-
kıyla ortaya konan ve Çarlığı modern zamanların en
kötü kuvveti diye gösteren tarih gerçeklerinden hiç
birşeyi değiştiremez.

*

Dünya Savaşı arifesinde Ermeni meselesinin
gerçek anlamını kavramak için, konuya girmeden
önce, Türk meselesinin Avrupa önünde söz konusu
olduğu dönemin sınırlarını tespit etmek gerekir.
1835 ten 1839'a kadar, yazdığı «Türkiye Mektupla-
rı»nda o zamanlar Osmanlı Ordusunda görevli bir
yüzbaşı olan ve Avrupalılar arasında «Şark Mesele-
si»nin en iyi gözlemcisi sayılan Mareşal von Moltke
Avrupalıların Türkiye'ye Türklerden çok ilgi göster-
diklerini hayretle kaydetmektedir. Eğer bu gözlem,
Türkleri yeni fikirlerine kazanmak için ciddi şekilde
çabalamış olan Sultan II.Mahmut döneminin gerçe-
ğine uygun değilse, bir hammalın bile meslekten po-
litikacılar kadar kamu işlerine heyecanla ilgi göster-
diği bugünün Türkiye'sine hiç uymaz. Moltke, II.
Mahmut'un yerleştirmeye çalıştığı devrimleri Deli
Petro'nun Rusya'da başardıklarıyla mukayese et-
mekte ve büyük devletlerin İstanbul'daki çeşitli mü-
dahalelerinin devrimleri, Türklerin geri düşüncesin-
den çok engellediğini belirtmektedir.

Devrimler sırasında Rusya'nın Avrupa ile pek
bağlantısı yoktu. Böylece, Deli Petro, Avrupa'nın te-
cessüsünden uzak hareket etmek, devrimlerin her
zaman ve her yerde uyandırdığı memnuniyetsizliği
dış entrikaların istismar etmesinden korkmadan,
kuvvet yoluna başvurmak imkânını bulmuştur. Hal-
buki, Türkiye yalnız eski kafalı Türklerin geri dü-

şünceleriyle değil, üstelik ve özellikle yabancı entrikalarıyla devamlı mücadele zorunluğunda kalmıştır.

Moltke, tarafsız gözlemcinin çıkartması gereken sonuca varmamakla beraber, Mektuplarındaki sözleriyle, İslâmiyetin yeniden canlanışını bir yüzyıl geciktiren en önemli nedene değinmektedir. Doğu düşüncesinden tamamen habersiz olan Avrupa'nın bulanık emelleri Türkiye'deki devrim hareketlerinin karşısına dikilen başlıca engel olmuş, devrimler, Osmanlı egemenliğinin son kırıntılarına yabancılar tarafından el konmasını önlemek için açılan ve eşit olmayan bir mücadele içinde eriyip gitmiştir. Eğer bu mücadele olmasaydı, Türk devrimcileri vahşi şiddet usulleri herkesçe bilinen Deli Petro gibi hareket etmeğe de lûzum kalmadan kendi güçleriyle başarıya ulaşabilirlerdi. İngiltere'deki ve başka yerlerdeki bütün değerli Şarkiyatçılar, Kur'anın, İslâm ülkelerinde siyasî kurumların yeniden teşkilâtlandırılmasına asla engel olmadığını, temelden demokratik olan İslâm düşüncesinin, İslâmî bir şekil taşımak ve bağımsız bir Müslüman hükümet tarafından getirilmek şartıyla en modern devrimlere yatkın olduğunda mutabıktırlar. İçinde bulunduğumuz savaş sırasında kendisiyle temas eden bütün İngilizlerin büyük övgüsünü kazanan Anadolu köylüsünün karakteri, diğer ulusların devrim yolundan önce katlandıkları şiddet metotlarını gerektirmemektedir. Anadolu köylüsünün itaati menkıbelere geçmiştir. Fakat tarım biliminin ilkel kavramları, refahı için kendisine kesinlikle gereklidir. Herşeyden önce yoksun bulunduğu bu husus öğretilecek olursa, en köklü devrimleri bile direnmeden kabul edeceği tahmin olunabilir.

Konuya girmezden önce bu nokta üzerinde ısrar ediyorum, çünkü, «Ermeni Meşalesi», Avrupa'ya, uygarlık dışı Müslüman taassubu ile Batı'ya yaklaşmak için çırpınan Ermeniler arasında yüz yıllık bir çatışma şeklinde tanıtılmıştır. Gerçekte, bu düşmanlık yabancı entrikalarının ürünü bir sonuçtur. Geçmişteki Türk-Ermeni ilişkilerine bir göz atılacak olursa, bu iki ırkın yüz yıllar boyunca en ufak bir anlaşmazlığa düşmeden dostça yaşadıkları görülür. Osmanlı tarihinin biraz derinine inebilen bütün gözlemciler, İmparatorluktaki bütün ırk çatışmalarının yabancılar tarafından çıkartıldığını, tahrik olmadan çeşitli milliyetlerin anlaşabildiklerini, gerekli devrimleri beraberce gerçekleştirerek yan yana yaşayabilecek durumda olduklarını hayretle görmüşlerdir. Gerçekten, Fatih Sultan Mehmet ile Bizans'ın Türkiye'ye miras bıraktığı milliyetler arasında varılan anlaşmalar bu varsayının doğruluğunu ispatlamaktadır. Genellikle sanıldığı gibi bu anlaşmalar, zorlanarak kabul ettirilmiş değildir; Bizans İmparatorluğu'nu tarihten silenlerden millet muamelesi beklemeyen, istilâ altındaki halkla Türkler arasında yapılan uzun müzakerelerden doğmuştur.

Türklerin gerçek karakteri hakkında Avrupalı seyahatçilerin son yıllarda yazdıklarından daha doğru bir fikir veren tarihin bu bölümü pek az bilinmektedir. Halkı Bizans Kilisesinin yumruğundan kurtaran Türklerin sevinçle selâmladığı, Fatih Sultan Mehmet'in Hristiyanlara o zamana kadar Avrupa'nın bilmediği vicdan hürriyetini tanıdığı, İslâmiyetteki hoşgörünün Batı'ya oranla ikiyüz yıldan fazla bir önceliği bulunduğu bile bile unutulmaktadır.

Ünlü bir İngiliz bilgini olan Profesör J.W. Arnold'un 1896'da yayınladığı ve ikinci baskısı Türk düşmanlığının Avrupa'da alıp yürüdüğü 1913'te çıkan «The Preaching of Islam-A. History of Propagation of the Muslim Faith» adlı değerli eseri okuyun. Bu kitap Müslüman ordularının amacının Hristiyanları din değiştirmeye zorlamak olmadığını ispat etmektedir. Mesele, Hristiyanların efendisi olmaktı, yoksa dinlerini değiştirmek değil. Nitekim Anadolu'daki Hristiyanlar, Bizans Kilisesinin tahakkümünden kurtulmaktan son derece memnun olmuşlardı. Büyük bir İtalyan Şarkiyatçısı olan Teano prensi Leone Caetani'nin büyük bir vukufle kaleme aldığı «Annales de l'Islam» Müslümanlıktaki hoşgörünün adeta bir anıtıdır. Gerek din, gerekse siyaset alanlarında yüzyıllar boyunca, daha sonra İslâmiyetin şeklini değiştiren tahakküm rejimlerine rağmen, görülmedik bir hoşgörü hüküm sürmüştür. Türklerin devlet yönetiminin tekeline ellerinde tutarak Hristiyanlara karşı, istilâlar döneminde, bir çeşit feodalite sistemi uygulamış olanları, tabii karşılanmalıdır. Türk yönetimindeki Hristiyan halkın kadri, Fransız İhtilâline kadar Hristiyan dünyasında yaygın bulunan katı feodalite rejimleri altında yaşayan ırkların kaderinden çok farklı olmuştur. Zaten, Müslüman Doğu'nun modern Avrupa ile kıyaslanması, hiçbir temele dayanmamaktadır, çünkü İslâmiyetin daha henüz ondört yüzyıllık bir geçmişi olduğu gözden uzak bulundurulmamalıdır. Altıyüz yıllık bir fark, ilerde İslâm dünyasının da yapabileceği sosyal hamleler hakkında bu günden verilecek erken bir hükmü değersiz hale getirebilecek kadar önemli bir süredir.

Ermeniler Türkiye'ye dinlerini ve kültürlerini idame ettirmiş olmayı borçludurlar. II.Mehmet kendilerini Bizans tahakkümünden çekip aldığı sırada Ermeniler zaten «metbu» bir ulustu. Ermenilerin bağımsız devletler kurdukları dönemler son derece kısadır ve bu devletler Anadolu'dan geçen bütün fatihlere boyun eğmekten kurtulamamışlardır.

Ermeniler, tartışılmıyacak büyük vasıfları sayesinde Bizans İmparatorluğu'nda çok önemli bir rol oynamışlar, ileri gelenleri devlet yönetiminde ve diplomaside en yüksek mevkilere ulaşmışlardır. Babiâli'ye sadık kaldıkları süre, Ermeniler bu rollerini Türk yönetiminde de muhafaza etmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'a girdiğinde Bursa Ermeni Başpapazı Ovakim'i İstanbul'a çağırmış, kendisine iltifat etmiş, İstanbul'a yerleştirerek bütün Ermenilerin Patriği yapmıştı. Fatih, böylece, yeni İmparatorlukta Ermenilere hürriyet sağlayan siyasî ve dinî imtiyazlar vermiştir. Her fâtihe yaptıkları gibi Ermeni ileri gelenleri Türk padişahına da hizmete âmade bulunduklarını bildirmekte gecikmemişler ve hükümette elde ettikleri önemli yeri şu son zamanlara kadar muhafaza etmesini bilmişlerdir. Babiâli, Ermenilerin yönetim ve diplomasideki kabiliyetlerine daima açık kalmış, Türkler kendilerini, uzun süre, her iki tarafı da tehdit eden Moskof ihtirasları karşısında sadakati denenmiş tek Hristiyan unsur saymışlardır. Eski belgelerde devlete karşı gösterdikleri büyük bağlılığın bir nişanı olarak Ermenilere «Millet-i Sadıka» adı verilmektedir. Babiâli yönetiminde ulusal kültürlerini, dillerini ve dinlerini hürriyet içinde geliştirmiş bulunduklarından, ileri görüşlü Ermenilerce Osmanlı rejimini Çar-

lık rejimine tercih etmek 19.yüzyılda bir kaziye haline gelmişti. Bu konuda Berlin Kongresinden sonra bazı Ermeni çevrelerinde köklü bir değişiklik meydana geldiği bir gerçektir. Fakat Abdülhamit zamanındaki katliâmlar ve Kürtlerin davranışları bu köklü dönüşü açıklamaya yeterli değildir. Bunun neden böyle olduğunu ilerde göreceğiz.

Yüzyıllar süren Türk-Ermeni işbirliği karşısında 30 ya da 40 yıllık bir ırk çatışması, günlük basının Türkiye’de olup bitenleri açıklamak için baş vurduğu sudan şeylerle yetinecek yerde konusunu derinleştirmek isteyen tarihçiyi düşündürmelidir. Unutulmamalıdır ki, Çarlığın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki diğer ırkları ayaklandırdığı sırada uluslararası ilişkiler yönünden bir Ermeni meselesi mevcut değildi.

Yunan Kurtuluş Savaşı sırasında Ermeni Kilisesi tamamen iç çekişmelere düşmüş, Babiâli, Ermeni Patrikliği tarafından yok edilmek istenen mezhepleri himaye zorunluğunda kalmıştı. Protestan Ermenilerin fazla bir din hürriyetine sahip bulunmayışları da Ermeni Patriklerinin bu konudaki baskının bayraktarları olmasındandır. Nasıl Kudüs’te Kutsal yerlerde Ortodoks ve Katolik papazların birbirlerini öldürmemeleri için müslüman jandarmaların gözcülüğü gerekiyor idiyse, çeşitli Hristiyan mezheplerin birbirlerine düşmemeleri için de Babiâli’nin müdahalesi gerekiyordu. Ermeni yazarları din kardeşlerinin Türkiye’de Rusya’dakinden daha büyük bir hürriyetten yararlandıklarını, Türklerle Ermeniler arasındaki uçurumun, bazı büyük devletlerden himaye gören kanlı Abdülhamit yönetiminden sonra

meydana geldiğini belirtmekte uzun süre söz birliği etmişlerdir. Yeni Türk rejimi bu uçurumu kapatmak amacıyla bazı te ebb uslere giri mi se de, hastalık bir günde atılamıyacak kadar kök salmı tı. Zaten Dünya Savaşı Ermeni meselesine gerçek anlamını vererek uçurumun derinliğini ortaya koymakta gecikmeyecekti.¹

¹ 1909 yılında Adana'da vuku bulan katliamların sorumluluğu yeni rejime yüklenmiştir. Nitekim, bu katliamlar hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirilen «Meclis-i Mebusan»  yesi Agop Babikyan efendi mahallî memurlarla Adana Komitesinin bazı üyelerini suçlu bulmuştur.  u var ki, Me rutiyetten sonra yeni rejime katılanlar arasında «Komite»yi ilk fırsatta m  k l durumda bırakmak amacıyla İttihat ve Terakki'ye kılık de i tirmiş görünen pek çok gerici girmiştir. İttihat ve Terakki'nin Adana Komitesi de bu gibi kimselerden kurulmuş ve bunlardan kurtulmak için yeni rejimin zamana ihtiya ı olmuştur. Olaylara karı anların Bab ali tarafından cezalandırılmış olması, suçlamanın yersizli ini göstermektedir.

II

Ermeni meselesinin çetrefil oluşu, konunun incelendiği döneme ve bakış açısına göre aldığı çeşitli görüntülerden ileri gelir. Öyle dönemler vardır ki, Ermeniler Çarlığın bir numaralı düşmanı haline gelmiş, Türkiye, Kafkasya'daki Rus valilerinin imha politikasına karşı Ermenilerin tek sığınağı olmuştur. Gene, II. Nikola ve Abdülhamid'in yönetimleri altındaki Ermenilere karşı şiddet hareketlerinde birbirleriyle adeta rekâbete çıktıkları dönemler vardır. Çar ve danışmanlarının, tutumlarıyla Kızıl Sultan'ı 1895--1896 Ermeni katliamına teşvik ettikleri bilinmektedir. İşte o sıralarda, Çar'ın Dışişleri Bakanı Lobanoff-Rostowski, Rusya'nın «sınırlarında Ermenisiz bir Ermenistan»ı tercih ettiği görüşünü ortaya atmıştır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu pay-

laşılırken Rus emelleri için bulandırıcı bir unsur olan Ermenilerin yokluğunda, «Ermeni vilâyetleri» ni yutmak daha kolay olacaktı. Daha on yıl önce İhtilâlcı Ermeni Federasyonu, kaderleri on yıl arayla birbirinin aynı olan iki müstebite karşı Avrupa'da açtığı ortak propaganda savaşında, Abdülhamit ve II. Nikola aleyhinde aynı hıncı yayıyordu. Bir baskı ve şiddet rejimine karşı, Ermeni yazarı Aknuni'nin kaleme aldığı ve fransızca çevirisi Francis Pressensé'nin himâyesinde Ermeni İhtilâl Federasyonu tarafından 1905 yılında Cenevre'de yayınlanan 24 mektuptan daha büyük bir suçlama olabilir mi? Bu mektuplardan, Çar'ın vaadlerine kanan Ermenilerin ne kadar büyük bir hata işledikleri açıkça anlaşılmaktadır.¹

Ermeniler bu vaadlerin gerçekleşmesini boş yere bekleyip durmuşlardır. Ermeni gönüllülerine ihtiyaçları olduğunda kendilerini iltifata boğan Çarlar, fiiliyata geçme zamanı gelince bu isteklere kulaklarını tıkamışlardır. İranlılara karşı Ermeni gönüllülerinin başına geçen ve bu hareketi için I. Ni-

¹ 1 — Ermeni vilâyetleri Rusyanın himayesinde ayrı bir krallık teşkil eder.

2 — Ermeniler Rusya'ya vergi ödeyecekler ve savaş sırasında asker vereceklerdir.

3 — Ermeni ülkeleri kendi kanunlarıyla yönetilir.

4 — Bir miktar Rus askeri, halkı korumak ve memlekete nezaret etmek amacıyla belirli bir süre Ermeni vilâyetlerinde kalacaktır.

5 — Ermeni Kralını seçme hakkı Çariçe'ye aittir. Kral, Petrograd'ta bir elçi bulunduracaktır.

6 — Erivan ya da Vagarşabat başkent seçilecek, Ermeni bayrağı üç renkli olacaktır.

7 — İki ülke bir Ticaret Andlaşması ve gümrük anlaşmaları imzalayacaklardır.

kola'dan bir «teşekkürname»den başka birşey almayan Katolikos Nerses Aştarak'ın uğradığı hayal kırıklığı bilinmektedir. Bu yaşlı adamın «münasebetsiz» isteklerinden kurtulmak için Rus hükümeti şiddete baş vurmaktan çekinmemiştir. Nitekim, 1857 yılında Nerses aniden «ölüverdiğinde», kamu oyu, Rus hükümetinin, onu Ermeni bağımsızlık programını da beraberce mezara yollamak için zehirlettiğine inanmış bulunuyordu. Bir Türk-Rus savaşına hazırlık olmak üzere (savaş iki yıl sonra patlayacaktır) 1876 Aralık ayında Ermeni gazetecisi Kırkor Artzruni'nin açtığı hareketi de aynı hayal kırıklığı beklemekteydi. Gerçekten, II. Aleksandr'a gönderilen bir bildirge, Çar'ı Kafkasların ötesindeki kardeş halka yardıma çağırıyordu. Tiflis sarayında bir Rus-Ermeni heyeti tarafından Büyük Düka Mihail Nikolayeviç'e sunulan bir bildirgede şöyle bir bölüm vardı :

«Sevgili Kralımızın ve bütün Rusya'nın Türkiye uyruğundaki Hristiyanlara ne kadar sevgi gösterdiklerini bildiğimizden kendilerinin kan ve din kardeşi olan bizler, soydaşlarımızın mukadderatının düzeltilmesi için bütün ümidimizi Rusya'nın kuvvetine bağlıyor ve çok güçlü İmparator'a sığınıyoruz.»

Bütün bu hareketin tek sonucu, Ayastefanos Antlaşmasının, Türkiye Ermenilerine, «mahallî ihtiyaçların gerektirdiği düzeltmeleri ve devrimleri» vaadeden 16 ncı maddesi olmuştur.

Bu madde birkaç şekil değişikliği ile Berlin Kongresinde hazırlanan ve İslâm dünyasında bazı Ermeni partilerine karşı ilk şüphelerin uyanmasına sebep olan statü içine alınmıştır. (Madde 61).

Ermeniler için hiçbir pratik yararı olmayan bu madde, Berlin Kongresinden sonra büyük devletlerin Çar'dan «Hristiyanların koruyuculuğu» imtiyazını almak için giriştikleri çeşitli müdahalelerde başrolü oynamıştır. Öte yandan, İngiltere de Ermeni meselesinde kendisine dolaysız bir etki sağlayan Kıbrıs Sözleşmesiyle, buna benzer bir silâhı eline geçirmiştir. Bu müdahalelerin Osmanlı Ermenilerinin o zamana kadar katlanılabilir yaşantılarında doğurduğu zararlı sonuçları incelemeden önce bu milletin 19 ncu yüzyılın ortasındaki sosyal ve politik durumları hakkında birkaç söz söyleyelim.

Kırım Savaşı ile 1878 Türk-Rus savaşı arasına düşen bu tarihte Avrupa Ermeni sorununa pek az ilgi gösteriyordu. O zamanlar, Türkler, İngiliz muhafazakârlarının şımartılmış çocukları; Önasya'da bütün Batı diplomasisinin el sürmeğe korktuğu bir «tabu» idi. İngiliz ve Fransız siyasî edebiyatı, bu dönemde, Batı uygarlığı yönünden zararlı emelleri M.de Massade tarafından anlatılan «Moskof»lara oranla Türklerin çok daha sevimli olduklarını ispata çalışmaktaydı. M.de Massade'ın Kırım Savaşı sırasında «Revue des deux Mondes» dergisinde yayımlanan yazıları bir gazeteci için polemiğe girmeden herhangi bir dâvayı destekleyen gerekçeler bulmanın ne kadar kolav olduğunu göstermektedir. Bir Fransız Akademi üyesinin bu eski yazılarında bugünkü okuyucunun en çok dikkatini çeken nokta, M.de Massade'ın Çarlığı vurmak için hâlen uygarlık adına Türkiye'ye karşı kullanılan silâhların aynını kullanmış olmasıdır. İslâmiyeti iyi bilenler o sıralarda, Kur'an'dan âyetleri örnek vererek, bu dinin ne kadar insancıl ve yumuşak bir din olduğunu ispata, ayrıca,

siyasî bir dâvanın İngiltere'yi Çarlığın «Şark»taki yıkıcı politikasına ortak ettiğinden bu yana Anglikan kilisesinin sevimli bulmağa başladığı «Moskof» ertodoksluğuna oranla ne kadar üstün olduğunu göstermeğe çalışmışlardır.¹

Gene bu dönemde Çarlığın Doğu'daki emelleriyle mücadelede Rus düşmanı ülkelerdeki basından çok Türkiye'deki Ermenilerin sesi dikkati çekicidir. Türkiye Ermenileri o sırada «Pek Güçlü Çar'a sığınan» Kafkasya'daki kardeşlerinin tahriklerine katılmaktan uzak bulunuyorlardı. Aksine, en yetkili temsilcileri her türlü fırsattan yararlanarak Avrupa basınında bu gibi hareketleri suçlamışlar ve Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde Türk Ermenilerinin gerçekleştirdikleri ilerlemeleri anlatmağa çalışmışlardır. Daha 1867'de bir Ermeni ileri geleni olan Prens Dadyan «Revue des deux Mondes» dergisine verdiği bir inceleme yazısında Osmanlı rejimine teşekkür etmekteydi. 19 ncü yüzyılın ilk yarısındaki Ermeni toplumunu anlatan bu çok ilginç yazı, Osmanlı Ermenilerinin tam bir hürriyet içinde, sosyal kalkınmaları Türkler tarafından engellenmeden dinsel kurumlarını nasıl geliştirdiklerini şüpheye yer bırakmayan bir şekilde göstermektedir.²

Prens Mıgırdıç Dadyan, bu inceleme yazısında Hristiyan toplumlarının hürriyet yasası olan Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilânından sonra Ermeni-

¹ Ortodoks Kilisesi ile Anglikan Kilisesi arasındaki yakınlaşma konusunda 25 Mart, 24 Haziran ve 29 Temmuz 1916 tarihli Times'in Russian supplements'larına Bk.

Ayrıca «Le Correspondant»ın 25 Ağustos 1916 sayısında ss. 708—732 Bk.

² Bk. Revue des deux Mondes, Haziran 1867, ss. 903-928

lerin gerçekleştirmeye başladıkları ilerlemelerin bir tablosunu çizmektedir. Bilindiği gibi, İstanbul'daki Ermeni Patriği soydaşlarının yalnız dinî değil, fakat aynı zamanda da dünyevî önderidir. Bununla beraber, Ermeni Kilisesinin bütün arşövek ve eveklere için olduğu gibi, Patrik de din konusundaki yetkisini, Dünya Savaşına kadar Gregoryen Ermenilerin en büyük lideri Eçmiyadzin Katolikosu'ndan¹ almaktadır. Bu Katolikos, Çarlığa karşı bağımsızlığını koruduğu sürece Türk-Ermeni ilişkilerini önemli hiçbir anlaşmazlık bulandırmamıştır. 1860 yılında Ermenilerin Kilise Yasası ilân edilinceye kadar, Patrik, Kilise ve papazlar üzerinde tam yetkiye sahipti. Babıâli hiçbirşeye karışmıyor, Patrik ve adamlarının garantisi altında toplanan «haraç» vergisini almakla yetiniyordu.

Patrikliğin dinî ve dünyevî çifte gücü, bu yetkiye ticaret ve bankacılıktan zenginleşmiş bir oligarşi gurubu el koymamış olsaydı, Müslümanlarla Hristiyanların eşit sayılmadıkları bir dönemde bile iyi sonuçlar verebilirdi. Bu gurubun kurduğu Ulusal Konsey, Dadyan'a göre, devamlı bir entrika ve anlaşmazlık ocağından başka birşey olamamış, Patrik bu ocağın emrinde uysal bir alet haline gelmiştir. Esnaf loncaları çerçevesinde teşkilâtlanmış olan Ermeni halkı işlerin yürütülmesine katılmıyor, liderlerin her türlü kötü hareketi karşısında sesini çıkaramıyordu, üstelik yapılan tenkitler Ermeni Kilisesi Yüksek Kurulu tarafından reddolunmaktaydı. Bunun üzerine nihayet, Esnaf Birlikleri Padişah'a başvurarak aracılığını rica et-

¹ Ararat eteklerindeki bu ünlü manastır IV. yüzyılda Surp Kırkor tarafından kurulmuştur.

mişler ve böyle 1844 yılında Yüksek Kurul'a Patrik tarafından Esnaf Birliklerinden seçilen 14 üye kabul edilebilmiştir. 1847'de, ayrıca, Patrikle birlikte çalışacak iki Kurul seçilmiştir. Bunlardan Din İşleri Kurulu, din yönetimi konusundaki çalışmaları gözleyecek, esnaf teşekküllerinin seçtiği 20 üyeden meydana gelen Sivil İşler Kurulu da, dinî olmayan konularla ilgilenecekti. Patrik her iki Kurul'un başkanı oluyor, fakat bundan böyle Babîâli ile soydaşları arasında aracılık görevini bırakıyordu. Bu görev aynı zaman Sivil İşler Kurulunun kararlarını yürütmekle görevli bir başka yetkiliye veriliyordu. Padişahın bu değişiklikleri kabul eden 9 Mart 1847 tarihli fermanı ile Ermeni Kilisesinin demokratik yollarla yönetilmesi yönünde büyük bir adım atılmıştır. Böylece, Ermeni halkı lider ve temsilcilerini tayin hakkını kazanmış, 13 yıl sonra, 24 Mayıs 1860'ta da liderlerinden toplumun iç yönetimini demokratik bir temele dayama hakkı getiren bir yasa ko- parmıştır.

Bundan sonra tek dereceli açık oylama her seçime uygulanmış, Patriğin yetkisi kendisini seçen Genel Kurulun kontrolüne bağlanmıştır. Genel Kurulun seçtiği ve Ulusal Kurullar diye adlandırılan biri dinî, diğeri sivil iki Kurul cârî işlerin yürütülmesini üzerlerine almıştı. Yönetim, adliye, eğitim ve maliye komiteleri, toplum mallarının ve vakıfların iktisadî şekilde işletilmesini gözetmekte, huku- kî anlaşmazlıkları çözmekte ve okulları denetlemektedir. Bu yasa, kabul edildiği tarihten itibaren yeni rejim tarafından yapılan son değişikliğe kadar (1916) çeşitli tadiller geçirmiştir. Fakat ne olursa olsun yasanın temel ilkesi, 19 ncu yüzyılda Osman-

lı İmparatorluğu içinde, Ermenilerin, Rusya'daki soydaşlarından kıskanacak hiçbirşeyi olmayan ayrı bir Ermeni uluşu teşkil etmelerini sağlamıştır. Ermeni basını ilk gazetenin (Şafak) 1839'da İzmir'de yayın hayatına atılmasıyla büyük bir gelişme kaydetmiştir. Prens Dadyan, basının hiçbir şekilde engellenmediğini ve dış baskıya maruz kalmadığını belirtmektedir. O sırada herkes peşin bir müsaadeye tâbi olmaksızın ve her hangi bir depozito yatırmadan gazete çıkartabilmekte, her isteyen görüşlerini yaymak için büyük bir hürriyetten yararlanmaktaydı. Sonra, Babıâli, 19 ncu yüzyılda Fransız basın hayatını düzenleyen kanunları örnek alarak kısıtlayıcı hükümler getirmişse de bunlar genel çıkarlarla ilgili meselelerin tartışılmasını aslâ önlememiştir.¹ Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin ayrılık hareketleri ilerleme kaydettikçe bu hürriyetler gitgide kısıtlanmış ve sonunda kaldırılmıştır.

Sultan Hamit rejimi, Türkiye'yi, Müslüman ve Hristiyan bütün ırklar için oturulmaz hâle getirmiştir. Bununla beraber, Abdülhamit, Ermenilerin daha önceki Padişahlardan elde ettikleri imtiyazlara dokunmamıştır. Bu imtiyazlar 19 ncu yüzyılın son on yılı içinde vuku bulan Ermeni meselesinin gerçek görüntülerini Avrupa'ya açıklayan katliamlara kadar Ermenilerin toplum olarak teşkilâtlanmalarını ve kendi hayatlarını yaşamalarını sağlayan imtiyazlar olmuştur. Ermeni meselesi bütün genişliği ile yabancı müdahalesi tarafından yaratılmış ve Ermenilere hiçbir gerçek yarar sağlamamış, buna karşılık Türklerin memleketlerinin varoluşu ile bağdaştırılamaz diye baktıkları yeni istekler karşısın-

¹ Dadyanın yukarıda belirtilen yazısı ss. 908-915,924

da dikilmeleri sonucunu doğurmuştur. Abdülhamit rejimi hariç tutulursa, altıyüz yıl boyunca Türklerle Ermeniler kendi başlarına, Çarlığın Kafkasya'daki yönetimi altında Ruslarla Ermenilerin birbirlerine tahammül ettiklerinden daha iyi tahammül etmişlerdir. Sultan Hamid'in devrilmesinden sonra meseleyi daha yukarıdan tutarak, bu iki ırkın oturduğu diyarların iyiliği için bir Türk-Ermeni işbirliğine gidilmemesi için sebep yoktu. Çok yazık ki Ermenilerin çoğu, zamanla yüzünü Rusya'ya çevirmiş, Rusya da bağımsız bir Ermenistan'a taraftar gözükecek, Çarların himayesinde erişilebilecek maddî refah vaadleriyle Ermenileri kendine çekmiştir.

19 ncu yüzyılın sonuna kadar Kafkasya'daki Ermenilerin durumunu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan soydaşların durumuna kıyaslarsak, Kafkasya'dakilerin, büyük Rus piyasasında iş kabiliyetlerini kullanarak ticaretlerini geliştirmiş ve maddî bir refah elde etmiş olduklarını, Abdülhamid'in 30 yılı aşan bir süre bütün bahtsız memleketini sürüklediği iktisadî durgunluğun sonucu Önasya'daki Ermenilerin ise, Türkler ve İmparatorluğun diğer elemanları gibi, sıkıntı çektiklerini görürüz. Şu var ki, siyasî yönden Rusya, son yıllara kadar, Ermeni vatandaşlarına, Osmanlı fetihlerinden sonra Türkiye Ermenilerinin elde ettikleri hürriyetlerin onda birini bile vermemiştir. Çarların tutumlarının, Rusya'nın 19 ncu yüzyılda açtığı bütün savaşlarda Rus Ordusu yanında yer alan gönüllü Ermeni taburlarında uyandırdığı hayal kırıklığından yukarıda söz etmiştik. Tiflis katedralinde Ermeni bayrağının takdis edilmesi, ya da Ermeni gönüllülerine de görev verilecek savaşlar başlarken Rus başkomutanları-

nın Ermenilere gönderdiği büyük lâflar dolu övgü mesajları gibi tamamen şekilde, fakat, halkın muhayyilesinde iz bırakan imtiyazlar dışında, Çarlık, safliğini istismar ettiği ve kanına ihtiyacı kalmadığı andan itibaren ezmekte tereddüt etmediği bu halkın yararına hiçbir ciddi tedbir almamıştır. 1885’de Ermeni Okullarının kapatılması Rus hükûmeti tarafından 1836 yılında Gregoryen Ermeni Kilisesinin mülkiyet hakkının tanınmış olmasına rağmen, 100 milyon frank tutarındaki Kilise mallarına el konması, Kafkasya’daki aydınların tutuklanması Taşnakzutyun’a (1890’da kurulan Ermeni İhtilâl Federasyonu) karşı açılan büyük dâva, her çeşit ruslaştırma metotları, idarî suçlamalar, sürgün, tahcir, Ermeni diline karşı amansız savaş, özel kişilerin ve kamu mallarının müsadere edilmesi, işte 20 nci yüzyılın başına kadar Rus Ermenilerinin başına gelen budur. Daha 1905’te Ermenilerin çoğunlukta bulundukları bir merkez olan Tiflis’te ve diğer Kafkas kentlerinde Ermenice konferans vermek yasak edilmişti¹. İşin garip tarafı şudur ki, Ermenilerin imhasında Abdülhamid’in en yakın yardımcısı, «kardeş millet»in yaşadığı en acıklı anlarda Çarlık politikasını yöneten Prenş Lobanoff-Rostowski olmuştur.

Rus-Japon Savaşından hemen sonra tablo değişmektedir. Uzak-Doğu’da yenilmiş ve ihtilâlin kemirmeğe başladığı Rusya’nın, diploması deyimiyle, «Avrupa’ya dönmesi» için bir bahâne bulmak gerekiyordu. Bu «Şark Meselesi»nde eski usullere dönmek, kendini - Avrupa’da, Çarlığın pençesi altında ezilen Hristiyanlardan başka korunacak Hristiyan kalmadığından - Avrupa’ya, Önasya’daki Hristi-

¹ Bk. Aknuni, ss. 223

yanların koruyucusu olarak dayatmak demekti. İşte tam bu sıralarda, Rus başkenti Petrograd'ta o güne kadar Kafkasya'da başvuru ve uluslararası bir skandala sebep olan usullerin Osmanlı Ermenilerince sevimli karşılanmıyacağı anlaşılmış bulunmaktaydı. II. Nikola'nın yakın dostu ve Çarlığın Kafkasya'daki Tuğgenerallerinden Kont Voronçof-Daşkof'un tavsiyeleri üzerine, Ermenileri yumuşatmak ve Çarlığın Önasya'daki politikasına kazanmak amacıyla Rus Hükûmeti aldığı karardan geri dönmüş ve el koyduğu malları kiliseye iade ettikten başka okulları yeniden açmış, mahkemelere ve haysiyet kırıcı olaylara son vermiştir. Böylece bağımsızlık taraftarlarının Kafkasya Ermenileri arasında gelişen faaliyetleri, eski Ararat Krallığı'nın Anadolu'nun büyük bir kısmının da katılmasıyla Rus Çarının himayesinde büyük bir Ermeni Krallığı haline getireceği vaadiyle kösteklenmek¹ isteniyordu. «Bütün Rusyaların İmparatoru» olan Çar, böylece diğer sıfatlarından başka bir de «Ermeni ülkelerinin Çarı» sıfatına hak kazanmaktaydı. Ermeni danışmanların desteklediği Voronçof - Daşkof, işe büyük bir ustalıkla koyulmuş ve sıfırdan başlamak üzere birkaç yıl içinde geniş bir gizli teşkilât meydana getirmiştir. Sabırla hazırlanan bu çalışmaların önemi ancak, Dünya Savaşı sırasında Çarlık, ektiklerini biçmeğe başlayınca ortaya çıkmıştır. 1913 yılında Voronçof-Daşkof Çar'a gönderdiği raporda, «Ermenilerin Çarlığa gittikçe bağlandıklarını» yazmakta¹ ve gene aynı sıralarda Novoia Vremia, «Düşünce ve duygulardan ne dönüş! Ermeni toplumunun önderleri, ana

¹ Bk. La Revue de Politique Internationale dergisinin Nisan 1914 sayısında, Maxime Kovalevsky imzasıyla çıkan «Rusya ve Ermeni meselesi» adlı yazı.

kucağına, Rusya'ya döndüler» diye haykırmaktadır. Öte yandan, Rus Millet Meclisi Duma'da, Kafkasya milletvekili Ermeni Papacanof, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devrimlerin gerçekleştirilmesini «ele almasını» istemekte, Milinkof adlı bir başka üye de Fırat'ın kuzeyindeki bütün toprakları Rus sınırlarına katan Ayastefanos Antlaşmasını hatırlatmaktadır¹. Bu arada, 1905'te Baku, Şuşa, Minkent gibi şehirlerde Çarlığın tahrik için gönderdiği ajanların yarattığı katliamlar unutulmuştur. Sosyalist Rus yazarlarının tanıklığına göre, bu olaylar sırasında küçük yaşta çocuklar da dahil pek çok sayıda Ermeni aileleriyle birlikte katledilmişlerdir.² Eskiden Kafkasya Müslümanları Ermenilere karşı tahrik edilirken bundan böyle Ermeniler Türkiye ile olan savaşta araçlık edeceklerdi. İşte Ermenilerin felâketi, bu oyuna gelmiş olmalarındadır.

Ermeni Kilisesinin belli başlı önderlerinin Rus Sarayının birer doğal üyesi haline gelmiş olmaları Çarlığın giriştiği hareket için çok büyük bir kuvvetti. Başlangıçta bağımsız olan Eçmiyadzin Katolikosları Çar'a sadakat yemini eden zavallı yaratıklar olmuşlardı. Nitekim, 19 ncu yüzyılda Ermenilerin dinî merkezinin Rus yönetimine geçmesiyle Çar Hükümeti buraya Rusya'ya karşı iyi duygular besleyen papazları göndermek için elinden geleni yapmıştır.

Ermenilerin sevgisini kazanmak, Türk Ordusunun Rus kuvvetlerine başeğmesini hazırlamak için, içeride bazen sertlikle, bazen yumuşaklıkla uşak

¹ Aynı derginin Mayıs 1914 tarihli sayısında Michel Pavlovitch'in «Rusya ve Ermeniler» adlı yazısı

² Aynı Dergi ss. 467

haline getirilen Eçmiyadzın Katolikosu'nun, dışarıda yardımını sağlamak, prestijini arttırmak gerekiyordu. Bu çalışmalar ustaca yürütülmüş ve İstanbul'un karşı yöndeki çabaları boşa çıkmıştır. Babiâli, Kış'taki ve Aktamar'daki Katolikos'un önceliğini sağlamağa çok çalışmıştır. Özellikle Kış Katolikosluğu şehrin coğrafî durumu yüzünden (Kilikyadadır) Moskova'nın etkisi dışında kalıyordu. Osmanlı yönetimi böylelikle Eçmiyadzın'ın prestijini zayıflatmak ve Türkiye Ermenileri ile Ararat'taki Ermeni Patrikliği arasına bir duvar çekmek istiyordu¹.

Babiâli, içinde bulunduğumuz son savaştan yararlanarak, Kumkapı Patrikhanesi ile Eçmiyadzın Katolikosluğu arasındaki ayrılığı resmiyete dökmüş ve bunu bir kararla ilân etmiştir. Bu karara kadar Eçmiyadzın'ın etkisi tamdır. Türkiye'deki bütün Gregoryen Ermeni papazları, papaz olabilmek için Eçmiyadzın Katolikosu tarafından takdis edilmek zorunluğundaydılar. Siyasî hayatın din hayatına sıklıkdan sıkıya bağlı olageldiği bu ülkelerde böyle bir zorunluğun siyasî etki yönünden ne anlama geldiği kolayca görülebilir. Rusya Eçmiyadzın Katolikosluğu'nun Çarlıkla olan yakın ilişkileri ve bu merkezin Türkiye'deki Ermeni din adamları üzerindeki etkisi sayesinde Osmanlı Ermenilerinin başına kendi davasına sadık papazları yerleştirebilmiştir. Gerçekte, Katolikos tarafından papazlığı onaylanmadan önce «Ermeni ülkesinin Çarına» sadakat yemini ettirilen bu papazlar Çarlığın adamlarıydı².

¹ Bk. Aknuni'nin yukarda adı geçen kitabı ss. 121

² 1916 Mayıs'ında yayınlanan bir kararname ile Ermeni Patrikhanesi'nin teşkilât statüsü yürürlüğe girmiştir. Buna

Ermeni papazları Rusya Dışişleri Bakanının aracılığı olmadan Avrupa'daki soydaşları, ile temas edemezlerdi. Bu bakanlığın ilişiği olmadan Avrupa'da - kaçamak şekilde, dağıtılan bütün belgeler, yazışmalar, ya da bildiriler Ruslarca hükümete karşı yapılan çalışmaların delili olarak kabul edilmiştir¹. 1885'e kadar Katolikos'un seçimi için istenen şartlar, seçilenin asgarî bir bağımsızlık 'muhafaza etmesine yetiyordu. 1884'te seçilen ve daha önce İstanbul Ermeni Patriği sıfatıyla Berlin Kongresinde 61 nci maddenin kaleme alınmasına katılmış olan Nerses Varjapetyan, Patrikliği kabul etmeden önce Rus Hükümetine bazı şartlar ileri sürmüştü. Rusya bu şartları reddetmiş ve ertesi yıl, Patrik seçimlerini yenilettirerek yaptığı baskıyla Çarlığın uysal bir aracı olan adayını seçtirmiştir. Katolikos seçiminin Çar tarafından onaylanması gerektiğinden, adayın Çarlık politikasını uygulayacağını taahhüt etmeden İmparatorun onayını almasına imkân yoktu. Bu bakımdan seçimler peşinen bozuk demekti. Seçildikten sonra Padişah'ın onayı üzerine göreve başlayan İstanbul Ermeni Patriği ise siyasî bakımdan tam bir hürriyete sahipti. Nitekim, son zamanlara kadar Patrik, Babıâli'nin otoritesine karşı girişilen bütün faaliyetlere katılabilmiştir. Katolikos göre, Türkiye'deki Ermeni Kilisesinin Eçmiyadzin Katolikosluğu ile her türlü ilişkisi yasaklanmaktaydı. Kış ve Aktamar Katolikoslukları İstanbul ve Kudüs Patriklikleriyle birleştirilmiş, merkezi Saint-Jacop Manastırında bulunan Kudüs Patrikliği Osmanlı Ermenilerinin hukuk, meseleleriyle uğraşmakla görevlendirilmiştir. 1916 statüsü, Patrik ve Kilise kurullarının seçimi için olduğu kadar. Yönetim Kurullarının ve Evekliklerin seçimi için de yeni hükümler getirmektedir.

¹ Aknuni, anılan eőer ss. 122

ise tercih ettiği Evekleri, ya da Kutsal Kurula almak istediği üyeyi bile seçememekteydi; Rus Hükûmetinin etrafına yerleştirdiği casuslar bir tarafa, Katolikos'un, papaz tayin yetkisi dahi kısıtlanmış bulundu¹. Buna karşılık, Ermeni halkını susturmak için Kilisenin otoritesini kullanmak gerektiğinde Çar Hükûmeti Katolikosları desteklemekten geri kalmamıştır. Halbuki Türkiye'de Babıâli'nin yapıcı işbirliği sayesinde ki, Ermeni din kurumları çok daha önceden demokratik bir yola sokulabilmiştir.

Dünya Savaşı arifesinde Avrupa kamu oyunu Ermeni meselesi lehinde bir Rus müdahalesi için seferber etmek gereği ortaya çıkınca, Çar Hükûmetinin sadık bendeleri olan Katolikoslar çok yararlı bir araç olarak gözükmüştür. Bu sırada, Katolikos, katledilen milleti için Çar'ın yardımını rica eden ve bütün Ermenilerin en ulu önderi diye öne sürülen dinî lider olmuştur. 1912 yılında Balkan Savaşlarından önce, Önasya ve Osmanlı mirası konularını Avrupa önünde ortaya atmanın sırası geldiğine karar verilince, Katolikos Petrograd'a gönderilmiştir. Denef'in Livadia'ya gitmesinden sonra, Çar Türkiye'nin Avrupa topraklarına karşı olan sözleşmeyi tasvip etmiş, arkasından Ermeni Katolikosu'nu merasimle kabul etmiştir. Bu vesileyle, Katolikos Çar II. Nikola'dan en büyük Rus nişanını ve ortak Rus-Ermeni çalışmaları hakkında talimat almıştır. Bu talimat, bütün «şark Meselesi»ni Panslavizm lehine kökünden çözmek gibi açıkça itiraf edilen bir amaçla Balkanlardaki muhtemel Türk hareketine karşı yapılacak çalışmaları kapsamaktaydı.

¹ Aknuni, anılan eser ss. 127

III

İtiraf edilen, ya da hiç açıklanamıyan bölümle-riyle gizli diplomasinin çok ustaca hazırlanan bu gerçek örneğini bütün ayrımlarıyla incelemeden önce, Türk-Ermeni ilişkilerinin sosyal yönlerine bir kaç sayfa ayırmak gerekir.

Diplomatik bağlantıları dışında Türk-Ermeni meselesi tam anlamıyla tarımsal ve sosyal bir sorundur. Anadolu'da yüzyıllarca kötü bir iktisat politikası sonucu ihmal edilmiş, yarı uygar, ya da ilkel ırklardan meydana gelen bir halk yaşamak-taydı. Burada bütün mesele, bütün göçlerin Önasya'-ya yönelttiği, aralarında kaynaşan ya da savaşan çeşitli unsurlara yeni bir hayat yaratabilmek meselesidir. Asya ile Avrupa'nın - kaynaşmadan ve bir-birini anlamadan - karşı karşıya geldiği bu yerde modern bir devletin görevi, ayrı unsurları bir düzen içinde yan yana yaşatmak, bir demet gibi bir-

araya toplamak ve bu ülkenin eskiden zenginliği efsanelere geçen toprağında uyuyup giden bütün maddî ve manevî değerleri çekip çıkartmak olmalıydı.

Osmanlı yönetimi böyle yapacağı yerde eskiden mevcut olan şeylerin üstüne oturmuş, mağlûp ettiği ırklardan azamî yarar sağlamakla yetinmiş ve buna karşılık buyruğu altına giren halkların kurumlarına dokunmamış, kendilerine hürriyet tanımıştır. Türkler, Bizans'ın mirası olan ve yeni beylerine kolayca başeğen ırkların efendisi durumuna gelince, bu halkın iç gelişmesini engellemeyecek kadar sağduyu göstermişlerdir. Türklerle mağlûp halk arasında varılan anlaşmalar gerçekte, siyasî eşitsizliğin işaretlerini taşımaktadır. Ancak şu var ki, Müslümanların Hristiyanlara karşı besledikleri küçük görme duygusu, Hristiyanların Osmanlı İmparatorluğu çevresinde iktisadî ve sosyal rol oynamalarını asla önlememiştir. Bu tüm dinsel duygu Türkler için bir çelimsizlik kaynağı olmuş sonunda, kendileri uykudayken dünya değişmiş, fakat uyandıklarında iş işten geçmişti. Bu sırada İmparatorluktaki Hristiyanlar Avrupa'ya çok yaklaştımlar, İslâmiyete karşı peşin fikirlerle dolu Avrupa da «Şark Meselesi»nin bulanık suyunda avlanabilmek için, Türklerin aradaki zamanı kapatmasına müsaade etmemiştir.

Çarlık ve dümen suyundaki bütün Avrupa politikası, Türkiye'yi modern bir devlet haline getirecek devrimlerle ilgilenirmiş gibi gözükmelerine rağmen, 19 uncu yüzyıl boyunca Osmanlı çelimsizliğini sürdürmeği ilerdeki çıkarları için başlıca ilke edinmişlerdir. Koçu Bey'in I.Aleksandr'a gönderdiği (1802) ünlü mektup, ve 4 Eylül 1829'da I.Nikola'nın

başkanlığında toplanarak Osmanlıların durumlarını pekleştirme çabalarına karşı Çarlık politikasının değişmez ilkelerini tesbit eden bildirgeden, II.Meşrutiyetten sonra ortaya çıkan Greguar Trubeçkoy'un tezine kadar bütün Rus arşiv belgeleri, Boğazlarda ancak zayıf bir komşuya tahammülü olan Rusya'nın, devrimler başarmış bir Türkiye istemediği konusunda tam bir uygunluk ve tutarlılık göstermektedir¹.

«İslâhat» isteği ne kadar kuvvetli olursa olsun, Türkiye'nin bu idam kararından kurtulmak için ne gibi bir tutumu olabilirdi? Osmanlı İmparatorluğu, aralarında dostlarının da bulunduğu Avrupa'ya başvurmuş ve iki defa (1856 ve 1878'de) Avrupa'nın desteğiyle Panslavizmin boğazını öldüresiye sıkkan kollarından sıyrılabilmiştir.

Ne yazık ki, devrim hareketinin Mithat Paşa yönetiminde en büyük hamlesini yaptığı bir sırada Abdülhamit rejiminin her türlü umudu kökünden yok etmesi fecî bir talihsizlik olmuştur. Meşrutiyetin bu şekilde fiyasko ile sonuçlanması uzun süre Avrupa'nın Türkiye hakkındaki inancını tayin etmiş, eski dönemden kalan ne kadar iyi şey varsa onu kovuşturan, tahrip eden Abdülhamit rejiminin canavarca metotları bu kanıyı iyice kökleştirmiştir.

İttihat ve Terâkki Abdülhamit yönetimine el koyduğunda bu rejim, Türkiye'nin hâla sıkıntısını çektiği ve sonunda İmparatorluk'tan ayrılmağı hiç düşünmeyen unsurların bile dönmesine sebep olan bütün siyasî ve sosyal hastalıklarla «malûl» bulu-

¹ Bk. Serge Gorianow : Le Bospore et les Dardanelles, Paris 1910

nuyordu. Bu hastalıklar arasında memleketin geleceği için en kötü olanı, en şiddetlisi, «Genç Türk İhtilâli»ni doğuran Makedonya'daki karışıklık değildir. Çünkü, Makedonya çıbanını kökünden kesip atan cerrahî müdahale Önyasya'da yoğun olan Türklerin şah damarına ulaşmamıştır. Türk-Ermeni meselesi bu sırada Anadolu'da çok tehlikeli bir gelişme kaydediyordu. Muazzam İmparatorluğun dış vilâyetlerinin başına gelebilecek felâketler ne olursa olsun, ancak Anadolu bütünüyle Türklerin elinde kaldığı sürece bir Türk geleceği mevcuttur. Fakat bu bütünlük Ermeniler tarafında tehlikeye sokulacak olursa Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden toparlanması umudu kalamaz. Çünkü, bu takdirde memleket modern bir devletin yükünü çekebilecek, yeteri kadar geniş ve zengin bir coğrafî temelden yoksun olur.

Balkan bozgunu sırasında can çekiştiği sanılan Türkiye'ye son darbeyi indirmek için Ermeni meselesini ortaya atmaktan daha uygun birşey düşünülemezdi. Sultan Hamit zamanındaki katliamlardan sonra Avrupa'nın ilgilenmeğe başladığı «Ermeni Meselesi», 1895'te Padişahın suç ortağı olan Çarlığın, 20 yıl önce boğazlanmasına yardımcılık ettiği bir halkın koruyucusu diye Dünya kamu oyu önüne çıkmasına yaramıştır. Aslında, ileride ele alacağımız çeşitli koşullar da bu diplomasi oyununu kolaylaştırmıştır. Bu bakımdan, önce Ermeni-Kürt ilişkileri, sonra, 1908'den itibaren yeni memurlarının Türk rejimi ile Ermeni ihtilâlcileri arasındaki - Çarlık memurlarının çıkartmamış olsalar bile yararlandıkları - kopma bu çerçevede ileride sırasıyla ele alacağımız noktalar olacaktır.

*

«Kürt meselesi» en az bilinen konulardan biridir. Oysa, Ermeni katliamlarıyla ilgili bütün anlatılarda, Ksenofon'un Millâttan dört yüz yıl önce gördüğü durumda olan ve aşiret yaşantısını henüz aşmamış bu ilkel ırktan söz edilir. Kanımızca bir çeşit ırk lâboratuvarı olan Önasya'da incelenecek en ilginç sosyoloji olayı budur. Her ne kadar Dünya Savaşına kadar uluslararası ilişkilerde adı sık sık geçen 6 Osmanlı Vilâyetinden «Ermenistan» diye söz ediliyorsa da teknik bakımdan bu deyim doğru değildir. Fransız Hükümetinin Ermenistan sorunlarına ayırdığı Sarı Kitap'ta (1893-1897) yer alan istatistiklere göre, bu «sözüm ona» Ermenistan'da Kürt unsurları çoğunluktadır. Ermeni Patrikliğinin Babıâli'nin doğruluğunu kabul etmediği verilerine dayanan bu yayıma göre, başına «Ermeni» sıfatı eklenen altı Anadolu Vilâyetinde Ermeni halkının dağılımı şöyledir :

Sivas	%	17
Erzurum	%	30
Bitlis	%	33
Harput	%	12
Diyarbakır	%	17
Van	%	19

Kürt-Ermeni gerginliğinin en şiddetli olduğu Van ve Bitlis Vilâyetlerinde halkın ayrımı aşağıdaki gibidir:

Van			Bitlis		
Kürt	%	64	Kürt	%	56,75
Ermeni	%	27,50	Ermeni	%	37,75
Nesturyen	%	16	Çeşitli	%	5,50
Çeşitli	%	10,50			

Uzun süre Van'da Fransız Konsolosluğu görevin-

de bulunan ve gördüklerini 15 Nisan 1914 tarihli» «Revue de Paris» te çıkan ilginç bir inceleme yazısında yayınlayan M. Zarzecki Kürtlerin oturduğu bölgenin sınırlarını şu şekilde çizmektedir :

«Ermenistan gibi Kürdistan da bugün belirli bir siyasî ayırımı karşılamamakta, daha çok Kürtlerin oturdukları ülkeyi gösteren bir coğrafya deyimi olmaktan ileri gidememektedir. Bu geniş bölge, aşağı yukarı, kuzeyde Erzincan'dan başlayan, Erzurum'dan geçen ve Ağrı Dağına kadar Rus sınırı boyunca devam eden bir çizginin; doğuda, Ağrı'dan başlayan, Urmiye Gölünün güneyince uzanan ve İran'da Kirmanşah'a kadar inen bir diğer çizginin; güneyde ve batıda ise, Kirmanşah'tan çıkan, Musul, Diyarbakır ve Harput'tan geçip Elâzığ'a ulaşan bir üçüncü çizginin sınırladığı bölgedir. Böylece, Kürdistan ve Ermenistan, bazı yerlerde üst üste gelerek hemen hemen aynı şeyi göstermekte, âdeta tek bir coğrafya birimi gibi, birbirine karışmaktadır; bu bakımdan, Ermenistan'ın nerede bitip, Kürt ülkesinin nerede başladığını söylemek kolay değildir.»

Bu coğrafî bölgede oturan başlıca iki etnik unsurdan biri olan Kürt halkı çoğunluktadır. Kürtlerin sayısına gelince, bunu eski Fransız Konsolosu şu sözlerle belirtiyor :

«Nüfus hakkındaki veriler bazen iki misli farklı sonuçlar ortaya çıkartmaktadır. Çeşitli rakamların ortalaması alınırsa, 2 milyonu Türkiye'de, 700.00'i İran'da ve 300.000'i Rusya'da olmak üzere toplam 3 milyon Kürt bulunduğu görülmektedir. Ancak, Kürdistan'da biraz se-

yahat etmişseniz ve Kürtlerin yaşadığı toprakların genişliğini göz önüne alırsanız yukarıdaki rakamın gerçeğin altında olduğunu kabul edersiniz»

Van'daki eski Fransız Konsolosuna göre, genel olarak, Ermeni nüfusu aşağı yukarı Kürt nüfusuna eşit olmakla beraber, Ermeniler çok dağınık, ayrıca sözü geçen altı vilâyette azınlıktadırlar.

«Yeryüzüne dağılmış Ermenilerin sayısı, 1.300.000'i Türkiye'de 1.100.000'i Rusya'da, 100.000'i İran'da ve geri kalanı yani yarım milyonu Amerika, Mısır, Polonya, Romanya, Bulgaristan vb. ülkelerde olmak üzere 3 milyon tahmin edilebilir. Anadolu'nun hiçbir yerinde Ermeniler toplu halde ve tek bir ulus olarak yaşamamaktadır. Ermenilerin zaafı ve doğrusu ya, ticarî refahları bundan ileri gelmekte ve içlerinden küçük bir azınlığın Ermeni Krallığı kurma tasavvurlarını hayal olmaktan kurtaramamaktadır. Eğer bu hayal gerçekleşecek olsa, Ermeni Krallığının nereye kurulacağı bir mesele olur¹.»

Aynı yazar Kürtlerin Ermenistan'a zorla girmiş kimseler olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. İki halkın nereden geldiği hakkındaki incele-

¹ En Ermeni taraftarı istatistikler bile Ermeni unsurun hiçbir yerde toplu bir çoğunluk teşkil etmediğini kabul etmektedir.

«Bulletin de l'Asie Française» de (1913, ss. 11) Robert de Caix, «Şurada burada Ermeni köylerine, şehirlerde tamamen Ermenilerin oturduğu mahallelere rastlamak kabilse de, Ermenilerin çoğunlukta kabul edilebileceği diyar bulmak daha güçtür.» demektedir.

Bu konuyla ilgili olarak Bk:

Eklerinde Ermenilerin nüfusu, ticareti ve eğitimiyle ilgili

meleri, kendisini, çok eski zamanlarda her ikisinin aynı yerlerde yaşadığına ve Kürtlerle Ermenilerin, hiç olmazsa soyca dayandıkları unsurlar arasında, yakın bir akrabalık bulunduğuna inandırmaktadır. Ermeni halkının Pamir yaylalarından gelen Aryen boylarla Mezopotamya'dan kuzeye çıkan Sâmi ırka mensup yarı uygar aşiretlerin karışımı olduğu tahmin edilmektedir. Ermeni halkını teşkil eden guruplara katılan Aryen unsurlarla Kürt ırkı kesinlikle aynı olmasa bile, bunlar arasında yakın bir akrabalık vardır. Dilleri birbirine çok yakındır ve dil bilgileri, Kürtçe deyimleri, Aryen dillerin «Ermeni Gurubu»na sokmaktadırlar. M. Zarzecki, daha da ileri giderek, Kürtlerin başlangıçta Ermenilerle bir tek etnik gurup teşkil etmiş, olacağını varsaymakta, Kürtlerin, Ermenilerin dağlık bölgelerde oturan ve gelişmemiş kardeşleri olduğunu ileri sürmektedir. Kürtler, göçebe ve talancı geleneklerini muhafaza ettikleri halde, Ermeniler bir disiplin içine girmişler, kısa süreli olmakla beraber kırıllıklar kurmuşlardır. Bu kırıllıklar sırasıyla, Asurluların, Medyalıların İranlıların, Suriye'deki Sulçukların, Arapların, Bizanslıların, Moğolların ve nihayet Türklerin boyunduruğu altına girmişse de Türkler bir ulusal Ermeni kültürünün gelişmesini kolaylaştırmışlardır. Kürtler ufalanmaları yüzünden tarihte hiçbir rol oynayamamışlardır. İslâmiyeti kolaylıkla kabul etmiş-

tablolar bulunan Marcel Liart'ın «Belgelerin ışığında Ermeni meselesi» La question arménienne à la lumière des documents, Paris 1913.

Buna göre, kamu güvenliği konusu dışında, Ermeniler ulusal kültürlerini hürriyet içinde geliştirmişlerdir. 1902'de 803 okul ve 2088 öğretmenleri vardır. Ermeni okullarında 59.513 erkek, 27.713 kız öğrenci okumaktadır. Ermenilerin ticaret hayatının parlak olduğunu ise bilmeyen yoktur.

ler ve zaten pek çok dağlı Ermeni de bu yolda kendilerini izlemiştir.

M. Zarzecki gibi bilinçli bir tarihçinin dikkatini çeken nokta, Kürt-Ermeni düşmanlığının, Müslüman halkı Hristiyanlara karşı tahrik eden Abdülhamid'in saltanatı sırasında ortaya çıkmasıdır. Hatırlanamayacak kadar eski zamanlardanberi yanyana yaşamalarına rağmen bu iki ulus arasında geçmişte bir husumet mevcut olmamıştır. Bu da, yabancı müdahalesinin büyük çapta etkilediği uyuşmazlığın sun'î olarak yaratıldığıının bir başka delilidir.

Bu uyuşmazlık Avrupa'nın Önasya'da ırk çatışmalarına katılmasından bu yana özel bir görünüş alan, sosyal ve tarımsal bir soruna dayanmaktadır. Önce hemen şunu söyleyelim ki, Ermenilere kötü muamele eden bütün Kürt ulusu değil, din farkı gözetmeden bütün köylüleri istismar eden Kürt soylularıdır. Gerçek feodal ağalar olan Kürt aşiret beylerinden, Ermeniler kadar pek çok barışsever Kürt de çekiyordu. Tarla işlerine itibar etmeyen bu aşiret ağaları topraklarını aynı bir ödeme karşılığında Ermeni ya da Kürt köylülerine sürdürmekteydiler. Olayların tam içinde yaşayan bir gözlemci olan eski Fransız Konsolosu M. Zarzecki, bu Kürt soylularının, esir gibi yaşayan köylüleri bu çerçeve içinde, genellikle savunduklarını ve onlara iyi muamele ettiklerini kavdetmektedir. Kürtlerle Ermeni rençberler arasındaki ilişkiler gerçekte, ağa-reaya ilişkileriydi. Ermeniler çalışıyor, Kürtler de onları civarındaki göçebe Kürtlerinin talan ve hücumundan koruyordu. Zarzecki şunları ekliyor :

«Yüzyıllar boyunca bu duruma alışmış olan Ermeniler, bir başka şeklin mevcut ola-

bileceğini düşünemiyorlar ve şikâyet etmiyorlardı. Zaten, maddî yönden çok da mutsuz sayılmazlardı. Kürt ağasına borcunu ödedikten sonra Ermeninin elinde yaşamasına yetecek kadar para kalıyordu. Bu dönemin sonuna doğru, özellikle, Osman Paşa'nın Van seferinden sonra hükûmetin gücü, Kürt beylerinin aleyhine kuvvetlenmiş, Kürtlerin Ermenilerden olan istekleri daha da azalmağa başlamıştır. Tanzimat'ın ilânıyla durumları iyiden iyiye düzelen Ermeniler, bu uygun koşullar sonucunda zenginleşmeğe başlamış, birçoğu geniş topraklar satın almışlardır. Hattâ, Ermenilerin elindeki topraklar bazen fakir Kürt köylüleri tarafından işlenir olmuştur»

Bu bölgelerin geriliği göz önüne alınırsa «katlanılabilir» diye niteleyeceğimiz durum yerine, devamlı kin ve katliâmı ikâme ederek herşeyi altüst eden Abdülhamit rejimi olmuştur. Burada sözü gene Fransa'nın eski Van Konsolosuna bırakıyoruz :

«Büyük devletler Osmanlı İmparatorluğunu Ermenistan'da Berlin andlaşmasının vadedtiği devrimleri yapması için sıkıştırmaları üzerine, Padişah, Ermeni meselesini ortadan kaldırmağa karar verince Kürtler kendisinin en işgüzâr yardımcıları olmuşlardır.

Nitekim, Ermenilerin ağır fakat devamlı kalkınmalarından memnun olmayan, ihtilâl teşebbüslerinden rahatsızlık duyan Kürtler, doğuş halindeki Ermeni hareketini kuvvet yoluyla bastırma müsaadesini sevinçle karşılamışlardır. Hamidiye Alaylarının kuruluşu sırasında Abdülhamit, Kürt aşiretlerini Ermenilere karşı

istedikleri gibi harekette hür bırakınca Kürtlerin haydutluk ve yağmacılık içgüdüleri meydana boş bulmuştur. Abdülhamit yüzyıllar boyunca birarada oldukça iyi yaşayıp giden Ermeni ve Kürt halkı arasında devamlı bir kuşku ve düşmanlık yaratmakla hedefine ulaşmıştır. Bu akım sonra daha kuvvetlenmiş, yıllardır gözlediğimiz ve memleketin bu günkü karışık durumunu yaratan feci sonuçlara götürmüştür.»

Aynı yazar, Dünya Savaşının yaklaştığı sırada memleketin Rus işgaline uğramaması için, Avrupa devletlerinin kontrolüne dayanan çözümü tek çıkar yol olarak görmektedir. Zarzecki'ye göre, Ermenilerin ve Kürtlerin çoğu, kimi ulusal bir düşünceyle, kimi din düşüncesiyle, Rus yönetimine girmektense Osmanlı yönetimi altında yaşamağı tercih etmektedir. Öte yandan, iki unsurun hem hasım olması, hem de içiçe yaşamaları yüzünden ne ortak bir Kürt-Ermeni muhtariyeti, ne de Kürtlere ve Ermenilere ayrı ayrı muhtariyet verilmesi mümkündür. Yazar, Hamidiye Süvari Alaylarından başlanarak, aşiret imtiyazlarının kaldırılmasını ve bu teşkilâtta ki Kürtlerin muntazam Ordu birliklerine katılmasının durumu düzeltmek için yeterli olduğunu yazmakta ve şunları eklemektedir :

«Ayrıca mülkiyeti tartışılan topraklar sorununa da son vermek gerekir. Bunun için faal ve namuslu kimselerden kurtulacak bir komisyon memleketi dolaşmakla görevlendirilmeli ve komisyon her olayı teker teker inceleyerek hak ve hukuka uygun kararlar almalıdır.»

Bu toprak sorunu her sosyal devrimin, çözümlemesi gereken en önemli konusudur : Kürt olsun, Ermeni olsun, köylülerin işledikleri ve ürünlerini Kürt aşiret ağalarıyla bölüşmek zorunda kaldıkları topraklar köylüye dağıtılmalıdır. Böylece bütün Kürt-Ermeni sorununun, halkı ilkel toplumların geriliğinden kurtulamamış bir ülkenin tarım sorununa indirgendiği görülmektedir.

Türkiye'nin böyle bir devrime karşı olduğu, Avrupa devletlerinin kontrolünün ya da Rus işgalinin en yatkın çare olacağı söylenegelmiştir. Bu güçlükleri örtmeğe yarayan yuvarlak bir lâftır. Biraz sosyoloji bilgisi olan herkes, ilkel bir toplumun, modern ekonomi biliminin ilkeleriyle hemen düzeltilemeyeceğini, başka bir yönetim altına girse de, hele yeni efendisi Çarlık gibi olursa, çıkarı olanların sürdürmek için çırpındıkları kötülüklerden bir günde sıyrılamayacağını bilir. Eğer, Avrupa, çevirdiği entrikalar için yararlanmağı düşüneceği yerde devrimlere gerçekten taraftar olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmamakla, çekimser kalmakla bile Türk devrim hareketinin başarısını sağlayabilirdi. Politikada bir genel kural vardır: Söz konusu ülkeyi derinine tanımadan dışarıdan zorla kabul ettirilmek istenen devrimler her zaman karışıklıklara sebep olur ve pratik bir sonuca ulaşamaz. Devamlı iz bırakan devrimler, günlük olayları yakından bilenlerin içerden getirecekleridir. Tuhaf bir tesadüf eseri olarak, Kürt imtiyazlıları ile Ermeni ihtilâlcilerini devrimlerin önüne çıkan belli başlı engeller arasında birlikte görmekteyiz. Karışıklıklardan kişisel çıkarları için yararlanan bu kimseler nizam ve barış getirecek bir

düzenden çekiniyorlardı. Fransa'nın Van'daki eski Konsolosu bu kişisel nedenleri şöyle açıklıyor :

«Bir devrim programının uygulanması iki büyük engelle karşılaşacaktır: Ermeni ihtilâl teşekkülleri ve Kürt beyleri. Devrimlerin bilinçli bir şekilde uygulanmasıyla feodal düzen yavaş yavaş yıkılacak, Kürt beyleri ve ağalar emirleri altında yaşayan zavallı köylüleri ezmeyecek, istismar edemeyeceklerdi. Öte yandan, aynı devrimler Ermeni halkına güven ve adalet getireceğinden, Ermeni ihtilâl liderlerinin elinden müdahale bahânesi alınmış, olacaktı. Böylece bu liderler halkın gözünde itibarlarını kaybedecekler, değerinin iki misline silâh satamayacaklar, türlü bahane ve nedenle halktan para çekemeyeceklerdi. Çoğu genellikle Kafkasyalı olan maceracı Ermeni ihtilâl liderleri, kargaşalık olmazsa birşey yapamayacakları, yaşayamayacakları için Kürt beyleri ve ağalar gibi, devrimleri boğmak için ellerinden geleni yapacaklardır¹.»

Sırası gelmişken bu Ermeni ihtilâl teşekküllerinden de kısaca söz edelim. Son katliamlar, bu teşekküllerin büyük çapta düzensiz tahriklerinden ileri gelmiştir. O sıralarda üç büyük parti, Ermenileri kendilerine çekmek için yarışa çıkmışlardır. Taşnakzutyun, Hınçakzutyun ve Ramgavar-Sahmanatır

¹ Kürt-Ermeni ilişkileri hakkında Rus Generali Mayevski'nin Petrograd askeri basımevi tarafından «Van ve Bitlis vilâyetleri istatistikleri» adıyla yayınlanan raporu ilginç bir kaynaktır. Rus Genel Kurmayı için hazırlanan bu rapor Ermeni ihtilâlcileri hakkında çok ağır hükümler vermektedir. Fransızcaya çevrilen rapor, İstanbul'da Rusça orijinaliyle birlikte ve aynı zamanda yayınlanmıştır.

adlı bu teşekküller en şiddetli usullere başvurarak birbirinden üye transfer etmeğe çalışmaktadır. Dünya Savaşına kadar olan dönemde Taşnaklar en etkili teşkilâta sahiptir. Rus-Ermeni tertiplerinde bir rol alma imkânı çıkınca, bu yarı uygar kimselerin iyi hazmedemedikleri tanrısız sosyalizme olan eğilimleri, kendilerini, Çarlığın kucağına düşmekten alıkoynamamıştır. 1907 yılında Paris'te Jön Türklerle vardıkları anlaşma uyarınca katıldıkları İkinci Meşrutiyet hareketinden hayal kırıklığına uğradıklarını bahane eden ve hülyâlarının gerçekleşmemesi karşısında sabırsızlanan bu Ermeni ihtilâlciler sonra Rusya'ya yönelmişler, Ruslar da kendilerini istilâ politikasının imha aracı olarak kabullenmiştir. Pas-tırmacıyan gibi aldatılmış birkaç elebaşı sayesinde Çarlık, Ermenilerin aşırı solcu gurubunu ele geçirmiş, Eçmiyadzin Katolikosu'nun işbirliği ile de Gregoryen Ermeni Kilisesini ehlileştirmeğe başlamıştır.

«Ermeni kuzuları»nın karşısına çıkartılan «kurt kılıklı Kürt sürüleri» nin yaptıklarının Hristiyan dünyasında olaganüstü bir üzüntü, bir çeşit beraberlik duygusu yaratmış olması, Avrupa ve Amerika'nın insancıl davranışlarına belki şeref katabilir, fakat aynı Avrupa ve Amerika'nın o kadar uzaklarda değil, hemen gözünün önünde cereyan eden «uygar» canavarlığa ne demeli? Avrupa'nın 3 yıldır sahne olduğu insan kırımına oranla Kürtlerin, cinayetleri nedir? 40 yıldır boğazlanan Ermenilerin sayısı belki de, bir tek «büyük taarruz»la 40 gün içinde biçiliveren Avrupalı delikanlıların sayısından azdır. Avrupa'da istisnaî bir savaş durumu bulunduğu şeklindeki gerekçe de tutarlı değildir, çünkü, buna karşı Kürtler de, kendilerinin her toplumun kaynağında görülen sosyal savaştan henüz çıkmadıklarını ileri

sürebilirler. Üstelik, yağmacılık yapan, insan öldüren Kürt aşiretlerinin Avrupalılar gibi «uygarlaştırma emelleri» de yoktur, Kürtler bunu alışkanlıktan ya da hınçtan fakat her halde yaşayabilmek için yapmaktadırlar. Onları bu kötü alışkanlıklardan vazgeçirmek için Avrupa'nın ahlâk kurallarını anlatmak yetmez; Kürtlere, göçebeliğe dayanmayan bir tarımın yararları öğretilmeli, barışçı bir yaşantıdan zevk almaları için ekilmemiş verimli topraklar kendilerine dağıtılarak, toprağa bağlanmalıdır. Kürtler Müslüman olduklarına göre, bu ancak bağımsız ve Müslüman bir hükümet tarafından gerçekleştirilebilecek bir dâvadır. Yabancı müdahaleleri, bütün denemelerin gösterdiği gibi, hastalığı ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramamaktadır.

Hayret edilecek nokta, görevleri gereğince Ermeni sorunuyla uğraşmak durumunda kalan bütün devlet adamlarının, konuyu biraz inceleyecek yerde, hemen daima basının anlattığı genelliklerle yetinmeleridir. Nitekim, Savaş'tan önce ve Savaş sırasında Ermenilere ilişkin olarak çıkan kitapların çoğunda bu sorunun gerçek verilerinin en ufak izine rastlanmamaktadır. Lord Bryce gibi ünlü bir bilgin ve diplomatın yazdığı çok önemli bir eser olan ve Ermeni sorununu kapsayan İngiliz Mavi Kitabı karıştırılacak olursa, konunun temeline inmek için hiçbir çaba gösterilmemiş olduğu hayretle görülür. Katliamlarla ilgili anlatılar ve tanıklıklar meseleyi ilerletmemekte, herhangi bir çözüme yardımcı olamamaktadır. Bu katliamlar, Lord Bryce'in Türkler aleyhindeki «iddianamesiyle» açıklanamıyacak kadar derin bir illetin görüntü ve sonuçlarıdır. Türklerin herkese işine geldiği gibi görüldüğünü de kaydetme

den geçemiyeceğiz. Nitekim, Lord Bryce Türkleri suçlarken, başka İngilizler, savaş hatıralarına dayanarak, Times Gazetesinde kendilerini «Centilmen» kimseler olarak, nitelemekten geri kalmıyorlardı. Oysa, İngilizler meseleleri insanlığa en yararlı şekilde çözmek istediğini ileri süren Foreign Office'i (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) gerçek görüntüler hakkında aydınlatabilecek değerli «Şarkiyatçı» lardan da yoksun değillerdir. Özellikle Önyasya sorunlarıyla ilgilenen bu Şarkiyatçılardan Sir Mark Sykes Avam Kamarası üyesidir ve İngiltere'nin Asya'daki etkisi için son derece önemli olan bu konuları incelemekten bir an geri kalmamıştır. Sir Mark Sykes'in «The Caliph's Last Heritage» adıyla 1915'te yayınlanan kitabı, yukarıdaki sayfalarda incelemelerinden söz ettiğimiz Fransa'nın eski Van Konsolosu M.Zarzecki'nin bütün gözlemlerini doğrulamaktadır.

Yeni Osmanlı yönetiminin can düşmanı olduğunu ilân etmekle beraber Türk halkına karşı büyük bir tarafsızlık gösteren Sir Mark Sykes, «Ermeni Meselesi»nde söz ettiğinde dikkatle izlenebilecek bir tarafsızlıktadır. Sir Mark Sykes Önyasya'daki ırkların ne kadar hırçın karakterde olduğunu yazdıktan sonra Ermeni ihtilâlcilerini şöyle nitelemektedir :

«Kentlerde oturan Ermeniler, Türkiye'de ki diğer Hristiyanlar gibi, kendi imkânları hakkında mubalağalı bir inanca sahiptirler. Bu kanı, akılsızca bir zihniyetle birleşince onları en umutsuz siyasî cinayetlere itmekte, böylece hem kendilerine, hem de çocuklarını felâketi çekmektedirler. Ermeniler bazı kişisel

öçleri için ulusal davalarını kaybediyorlar... Bunlar taşarılarının tam başarıya ulaşacağı sırada her türlü umutlarını yitirmekte ve çıkarlarına en yararlı olabilecek kimselere ihanet etmektedirler. Bana öyle geliyor ki, Ermeniler her zaman mutsuzluğa mahkûmdur, çünkü, felâketlerinin büyük bir kısmı çektikleri budaıaca, kaprisli ve zararlı istibdattan değil, birbirlerine karşı olan tutumlarından ileri gelmektedir. Van'da bir kıtlık sırasında mahal lin Ermeni tüccarları buğday saklamağa yeltenmişlerdir. Ermeni ihtilâlcileri kendi dindeşlarını soymağı düşmanlarına karşı savaşmağa tercih ediyorlar. İstanbul'daki Ermeni anarşistleri soydeşlarının katliamını tahrik için bomba kullanmışlardır. Ermeni köyleri aralarında devamlı çatışma halindedir, bir paşpapazın cinayetine diğer papazlar göz yummaktadır, Kilise temelinden ikiye bölünmüştür. İhtilâlcilerin başvurdukları usullere gelince, bundan daha şeytanî birşey tasavvur bile edilemez. Tahrik için ve suçsuz kimseleri cezalandırtmak amacıyla Müslümanları öldürmek, hükûmete vergi ödeyen köylerden haraç almak, İhtilâl Teşkilâtına para vermek istemeyenleri katletmek gibi suçlar hem Müslümanların hem de Katolik ve Gregoryenlerin suçladığı Ermeni ihtilâlcilerinin işledikleri cürümlerin ancak bir bölümüdür¹.

Önasya'daki soruşturmaları geliştikçe Sir Mark Sykes Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin gittikçe tahammül olunmaz bir duruma girdiğini görüyor ve

¹ Bk : Sir Mark Sykes'ın yukarıdaki kitabı

şöyle diyor :

«Belki elli yıllık akıllıca bir eğitim durumu düzeltebilir! Fakat buna rağmen işin sonunu pek göremiyorum. Taraflardan birinin zorla göç ettirilmesi kabul edebileceğim tek çözümdür... Ciddî devrimlere girişmeden önce mollaları ve misyonerleri bir yere hapsedmeli.»

Öte yandan, Sir Mark Sykes, yanlış anlaşılan ve acele uygulanacak modern uygarlığın bu geri ülkelere iyilikten çok kötülük getireceğini de kabul etmektedir.

«Buralardaki halkın yokluğunu en çok hissettiği şey güvenliktir; güvenliği sağlamak için de Önasya'nın haritasını alt-üst etmenin yeri yoktur. Yakından görünce, bütün meselenin, ırk ve din gözetmeden düzeni bozanları cezalandıracak bir Jandarma kurulmasına indirgenebileceği kolayca anlaşılır. Ancak böyle bir kuvvetin himayesinde, karışıklık çıkmadan, sosyal ve tarımsal devrimler yapmak mümkün olabilecektir¹.»

¹ Sir Mark Sykes'ın kitabında Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Kürt aşiretlerinin bir tablosu verilmektedir. (Bk. ss.. 553-588)

IV

Zaman zaman tertipli katliamlara dönen bu karışıklıklarda ödevlerini unutan, ya da keşmekeşten yararlananların satın aldığı mahallî memurların, şüphesiz, nefretle karşılanacak davranışları olmuştur. Çarlığın ve bütün Avrupa diplomasisinin desteğiyle 30 yıl süren Abdülhamit rejiminin canavarca metotlarının daha da ağırlaştırdığı bir yarası vardır Türkiye'nin: İmparatorluk yapısının her kademesinde namuslu personel kıtlığı çekilmiştir. Durum, 1908'den bu yana bir hayli değişmekle beraber, yeni rejim bu güne kadarki kısa süre içinde hastalığı ortadan tamamen yok edememiştir. Öte yandan, büyük devletlerin - başta kendilerinin yararlandıkları - rüşveti sürdürmeğe baktıkları unutulmamalıdır. Kaldı ki, bu devletlerden bazıları, devlet yönetiminin namusu hakkında ahlâk hocalığı yapabilecek nitelikte de değillerdi. Bizim konumuz

da ne çeşitli ülkelerdeki rüşvet hakkında mukayese-i bir inceleme yapmak, ne de İmparatorluğun hem Türk, hem de diğer etnik unsurlarının gerçek felâketi olan Osmanlı memur yönetiminin taşıdığı sorumluluğu temize çıkarmaktır. Yıllarca süren baskı rejiminin yarattığı ahlâk çöküntüsü, bizzat devletin ayakta tutulabilmesi için yapılan mücadeleler yüzünden, on yıllık bir ihtilâl düzeninin tamamen silemediği izler bırakmıştır. Gerçekleştirilmek istenen ihtilâl, «Şark Meselesi» doktorlarının Türkiye'nin kurtulamıyacağını söyledikleri ölüm kararını yürütmek için dışardan yapılan teşebbüslerle, devamlı olarak geriletilmiştir. Siyasî ihtilâl iyi kötü gerçekleştirilmişse de İslâmiyetin ihtiyacı olan sosyal ihtilâl, daha iyi günlere, bağımsız son Müslüman devletin varlığının tehlikede olmayacağı zamanlara ertelenmiştir.

Bütün büyük devletler arasında Türk ihtilâlini yokuşa sürmekte en büyük çıkarı olan Çarlık Rusya'ydı. Son İslâm devletinin gençleşmesi, İmparatorluğun kuvvetlenmesi, Rusya'nın kabul edemeyeceği birşeydi. Bu bakımdan, Dünya kamu oyunun genç Türkiye'nin şahsında, Doğu dünyasına yeni bir kan katacak demokratik düşünceyi selâmlamasından hiç memnun olmamıştır. Bu tecrübesiz ihtilâlcilerin yeni rejimin ilk yıllarında işledikleri büyük hataların, Avrupa'nın kendilerinden yüz çevirmesinde mutlaka büyük rolü olmuştur; ancak, en çok tenkit edenlerin tanıklıklarına göre, çabalarındaki samimiyet her türlü şüphenin dışındadır¹.

Çarlığın ve Avrupa diplomasının tüm devrim-

¹ Bk. André Mandelstam'ın «Roussyia Mysl-Moskova 1916» dergisinde çıkan yazısı

lere özgü bu hatalardan yararlanarak ve Abdülhamid'in bıraktığı çetin meselelerin çözülmesine madî zaman bırakmadan, Türkiye'ye karşı imha politikasına dönmekte gösterdikleri acelecilik, istibdada karşı bile insanca davranmış olan Genç Türkleri kamu oyunun gözünden düşürmekte gösterilen özen, Avrupa hükümetlerinin 1908 olaylarını karşılayışında ne kadar az samimî olduğunu ispat eder. Avrupa halkı 1908 hareketine, kendilerini «Şark Meselesi»nin yaratabileceği bir Dünya Savaşından en yatkın usulle kurtaracak son atılım gözüyle bakmış, kalkınan Türkiye'nin yüzyıllarca süren yalnızlıktan sonra ilerleme savaşındaki diğer uluslara katılacağını bulanık bir şekilde de olsa hissetmiştir. Yöneticileri Avrupa'da her gittikleri yerde en iyi şekilde karşılanan 1908 İhtilâlinin halka inmiş olmasının, yaygınlığı ancak böyle açıklanabilir. Fakat, Çarlığın adamları pusuda bekliyorlardı: Osmanlı toprakları üstündeki bu alevi iyi bir işaret saymalarına imkân yoktu. Çarlık, ihtilâlin Rusya Müslümanlarına yayılmasından, Türkiye Hristiyanlarına yapacağı olumlu etkiden kuşku duyuyordu. İşte bunun için, kollarını daima İstanbul'a uzatmış olan Çarlık, yangın çıkartmak için bir tek kıvılcım bekliyordu. Nitekim, Avrupa diplomasisinin körükörüne işbirliği sayesinde, Rusya bu yangını ateşlemeği de başarmıştır.

Çarlığın son hedefi seçikti : Bulgarlarla başarıya ulaşamayan politikayı, Ermenilerle yürütmek. Bulgaristan bağımsız olmakla İstanbul yolunu kapadığına göre, Karadeniz'in Kuzey kıyılarından dolaşarak bir gün Boğaziçi'ne ulaşmak¹.

¹ Bk. René Pinon'un «Bulletin du Comité de l'Asie Française, 1913 ss. 294»te çıkan «Asya Türkiyesi ve Ermeni vilâyetleri» adlı yazısı.

Açık denizlere çıkış kapısı aramak amacı Rusya'nın değişmez emelidir. «Ermeni Meselesi»nde de Rusya gene bu nedenle gözlerini İskenderun Körfezi-ne dikmiştir.«Türk Ermenistanı»nın starejik önemini anlamak için haritaya bir göz atmak yeter. Gerçekten, engebeleriyle yüksek Erzurum yaylası, Anadolu'nun geri kalan bölümüne ve Mezepotamyaya uzanarak hâkim bir durum sağlayabilecek olan Rusya gibi bir dünya devletinin elinde en korkulacak kaleyi teşkil eder. Kafkasya'yı ele geçirdiğinden bu yana Rusya daima bu emeli beslemiş, 19. yüzyılda gene bu amaçla ve bilinçli olarak Eçmiyadzin Katolikosluğu'nu «ehlileştirmiş», Önasya'daki karışıklıkların sürdürülmesi yolunda kendisi için aynı derecede önemli olan Kürtler ve Ermenilerle gizli ilişkiler kurmuştur. İngiltere'nin yüz yıldan fazla bir süre bu manevraları engellemeğe çabalaması, Hindistan yolu için doğacak tehlikeleri anlamış olmasındadır. İngiltere'nin muhafeletini kıracağı güne kadar, 18. yüzyılda Polonya'da başardığı gibi, en uygun anda ortaya zayıfların koruyucusu olarak çıkabilmek için komşu ülkelerin iç barışa kavuşmaması, Çarlığın başlıca amacıydı. 1907 Rus-İngiliz anlaşmasına değin bu anın henüz gelmediğini çok iyi bilen Rusya, bir prens Galiçin'in kaprisi uğruna değil, Lobanof-Rostovski'nin itiraf ettiği, gibi Ermenistan'ı Ermenilerden temizlemek için, Tiflis'teki vâlilerinin Ermenilere karşı bir politika gütmelerine müsaade etmiştir. Yeni ittifak bağları diplomatik alanda Rusya'nın toprak emelleri önündeki engelleri kaldırdınca, René Pinon'un deyiimiyle, «Ermeniler, en büyük koruyucuları olan Çar'ın hesaplarında Bulgarların yerini» almışlardır. Çarlığın emrindeki adamların Önasya'daki çalışmalarını yo-

ğunlaştırmaları bu zamana rastlar. Bir yandan, Rusya'nın muhtemel bir müdahalesine bahane hazırlamak, öte yandan, Ermenilerin geleceğiyle ilgilenen uluslararası kamu oyunu Ermenilerin Çar'ın müdahalesini istediklerine inandırmak gerekiyordu. Kürt-Ermeni husumetini alevlemek bir bahane olabilirdi. «Ermeni vilâyetleri» denilen illerdeki Rus Konsolosluklarına yollanan silâh ve cephaneler, bu amaçla Ermeni ihtilâlcilerine dağıtılmış, fakat bu arada, Ermeniler lehine imtiyazlarını ellerinden alan yeni rejime karşı Ruslarla birlikte harekete geçebilecek Kürtler de dağıtımda unutulmamıştır.

Balkan Savaşlarından sonra bir soruşturma için Türk Ermenistanı'na giden İngilizler bu iki yüzlü oyunu bütün açıklığı ile görmüşlerdir. Nitekim, 1913 yılı sonunda Ermeniler ve Kürtler arasında uzunca bir süre kalan İngiltere Avam Kamarası üyesi Walter Guinness, inceleme ve soruşturmalarının sonucunu «The National Review» da yayınlamıştır¹. 1908 hareketini izleyen 5 yıl içinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin büyük çapta düzeldiğini ve Türklere güvenilmeğe devam edilmesi gerektiğini kaydeden W. Guinness, Rus propagandasından (bunun Dünya Savaşından altı ay önce olduğunu hatırlatmak isterim) endişe duymaktadır. W. Guinness'in dikkatini çeken Rus Konsolosluklarıyla Ermeni ihtilâlcileri arasındaki zaten bildiği samimiyet değil ,daha çok, yeni Rus-Kürt ilişkileridir :

«Kürtlerin Rusya'ya gösterdikleri sevgi da-

¹ Bk. The National Review'in Ocak 1914 sayısında Walter Guinness imzasıyla çıkan «Impression of Armenia and Kurdistan» başlıklı yazı.

ha dikkati çekici. Kürtler, Türklerin işlerine karışmamasına, askerlik zorunluğunun Kürtlere tam uygulanmamasına rağmen, Türklerden nefret etmektedir. Bunların çoğu Rus silâhları ile donatılmıştı, hattâ bir defa ulaşılması çok güç bir köyde Kürt gibi giymiş ve Kürtlerin yaşantısını paylaşan bir Rus gördüm. Uzun yıllardır köyde yaşadığı, polisle başı derde girdiği için Rusya'dan kaçtığı söyleniyordu. Belki de doğrudur. Fakat sık, sık il merkezine gittiğini ve Rus Ordusunda subay olan kardeşinin kendisine para gönderdiğini de öğrendim. Böyle bir adamın çok kuvvetli nedenleri olmadan, son derece geri bir Kürt köyünde yaşamağa karar vermesi, hiçbirşey olmasa bile insanda hayret uyandırıyor.»

Rus tahriklerinin İngiliz milletvekiline şüpheli gözüken yönleri daha sonra, çürütülemez kadar sağlam tanıklıklarla aydınlığa çıkmıştır. 1913 yılı Nisanında, Ermeni katliamlarından yeniden söz edilmeğe, Çarlık hükümetinin, Eçmiyadzin, Van ve diğer «Ermeni vilâyetleri» ndeki Konsolosluklarından aldığı güya «endişe verici» telgraflara atfen, bütün Avrupa basınıni ayaklandırmaya başladığı sırada, Musul'daki bir Fransız din misyonu başı Paris'teki dostlarına şu ilginç olayı anlatıyordu :

«Bu tarihlerde birçok Kürt aşiret beyi karışıklık çıkarmak için kendilerini destekleyen Ruslarla birlik olup olmayacaklarını tartışmak için bir araya gelmişlerdi.

Abdülhamit'in gözde adamlarından biri olan fakat sayısız haydutlukları yüzünden İtti-

hatçılar tarafından ölüme mahkûm edildiği halde yakalanamayan bir Kürt paşasının oğlu Abdürrezak adlı biri Rusya'nın hizmetine girerek Kürtler arasında tahrikçilik yapmağa koyulur. Çarlık politikası adına hareket eden elebaşların Türk adâletinden korkmadan ellerini kollarını sallayarak dolaşabildikleri Tiflis ve Urmiye Gölü arasındaki bölgede bu sırada, bir Rus müdahalesinin hazırlıkları için devamlı gidiş gelişler olmaktadır. Abdürrezak ve beraberindekilerin Tiflis'te Rus makamları tarafından kabul edildiği, bugün ispatlanmıştır. Aynı adamlar daha sonra Kafkasya Genel Valisi Voronçof-Daşkof'un verdiği hediyelerle halk arasında görülmüş, Kürtler nezdindeki iğrenç faaliyetlerinin izleri meydana çıkmıştır. 1913 yılında II.Nikola hükümetinin tasarladığı katliâmların durdurulması Fransız misyonerlerinin araya girmesi ile mümkün olabilmıştır.»

Bütün bunlar olup biterken, II. Nikola'nın büyükelçileri Avrupa hükümetleri nezdinde teşebbüslerini arttırarak, Önasya'daki Hristiyanların himâyesinin Çar'a bırakılmasını sağlamağa çalışıyorlardı.

Gerçekte, hiçbirşey Çarlığın Önasya'daki emellerine bir dizi yeni Kürt-Ermeni katliamı kadar hizmet edemezdi. Bu sayede Avrupa harekete geçirilebilir, Türklerin İngiltere kamu oyununda az da olsa hâla mevcut sempatisi yok edilir ve Rus müdahalesi Hristiyanlık için büyük bir hayır olarak kabul ettirilebilirdi. İngiltere siyasî çevrelerindeki Türk dostluğu akımı, Hint Müslümanları arasında benzer bir akımın ortaya çıkmasıyla daha da kuvvetlenince,

Londra'da Lord Lamington'un başkanlığında bir İngiliz-Türk Komitesi kurulması sonucunu doğurmuş ve Komite Çarlığın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yıkıcı etkisine karşı tepki göstermek yolunu tutmuştur. Balkan Savaşı İngiltere'nin hâkimiyeti altındaki Müslümanlar arasında büyük kuşku uyandırmış ve Hint gençlik kuruluşlarından olan «Muslem League», Foreign Office'in* en tehlikeli anlarda Türkiye'yi yalnız bırakmasına büyük karışıklıklar çıkartarak cevap vermiştir.

Lord Beaconsfield'in Doğu politikasına hâlâ bağlı pek çok İngiliz de Parlâmentoda ve basında seslerini yükseltmekten geri kalmıyorlardı. Lord Bryce (o sıralarda henüz «Lord» luğa yükselmemiştii) 8 Mart 1913'te Avam Kamarasında «Şark Meselesi» hakkında açılan bir görüşme sırasında Rus müdahalesinin doğuracağı tehlikeyi kabul etmekteydi :

«Ermenilerin Rus müdahalesini ciddî olarak istediklerini gösteren belirtiler var. Ermenilerin himaye isteyebileceklerini kabul etsek bile, Rusya devrimlerinin gerçekleştirilmesi için her hangi bir talepte bulunursa ne yapacağız, bunu reddedecek miyiz?»

İtina ve dikkatle söylenmiş bu sözlerde altı vilâyette çıkabilecek karışıklıkların korkusu yatmaktadır. Erzurum ve Van'daki Rus Konsolosları bu tehlikeyi zaman zaman Çarlık Dışişleri Bakanı Sazanof'a bildirmekte o da konsoloslarının «kehânetlerini» Avrupa hükümetlerine ulaştırmaktadır. Balkan Savaşlarından sonra Rumeli'den kovulan ve Babıâli'nin kendilerine iş bulduğu Müslüman «mu-

* İngiltere Dışişleri Bakanlığı O.A.

hacirlerin»* Önyasya'ya yerleştirilmesinin endişe verici sonuçlar yarattığı, bu ereve içinde, ileri sürölmektedir. Oysa, daha sonra İngiltere Dışışleri Bakanlığı Siyasî Müsteşar Yardımcısı Mr. Acland, Avam Kamarası'nın gene 8 Mart 1913 tarihli oturumunda bu zavallı göçmenlerin Ermeniler için hiçbir tehlike teşkil etmediğini kabul etmektedir. Bryce ve O'Connor adlı milletvekillerine cevaben yaptığı konuşmada, Mr. Acland şöyle demektedir :

«Adana'da bizi durumdan muntazaman haberdar eden bir konsolosumuz var. Avrupa'dan bu bölgeye gelen birkayüz kadar göçmen ve ailenin başarıyla yerleştirildiğini ve kendilerine genellikle Ermeni halkı arasında iş bulunduğunu belirtmekle mutluyum. Güçlükler hakkında ortaya atılan söylentiler çok mubalağalıdır ve şimdiye kadar halk tam bir güvenlik içinde olduğı gibi her hangi bir güçlükle de karşılaşılmamıştır.»

Aynı konuşmada, Mr. Acland, «Ermeni Meselesi»nin biraraya gelecek Dışışleri Bakanları tarafından ele alınmasına ve hiçbir devletin tek başına bir harekete girişmemesinin sağlanmasına dikkat edileceğini vaadetmektedir. Yine aynı yıl, 30 Mayıs'ta dış politika konusundaki genel konuşmasında Sir Edward Grey, Türkiye'nin Asya'daki vilâyetlerinde çıkması muhtemel karışıklıklardan ve katliamlardan duyulan kuşkuyu kapalı bir şekilde hatırlatmaktadır. Bu kuşkunun Önyasya'da siyasî bir pürüz çıkmasını istemeyen İngiliz siyasî çevrelerini ciddi şekilde düşündürdüğünü görüyoruz.

* Fransızca metinde «muhacir» diye geçmektedir. O.A.

Yukarıdaki satırlarda işaret ettiğimiz esrarlı ve üstü kapalı hatırlatmalarda, Rusya'nın «Ermeni Meselesi»ne el atması ve çıkabilecek karışıklıklardan yararlanarak silâh yoluyla altı vilâyete yerleşmesi ihtimali karşısında İngiltere'nin duyduğu endişe saklıydı. Gerçekten, Rusya harekete geçebilir ve olayların içinde bulunduğuna göre de arkasından durumu Avrupa ülkelerine bildirebilirdi. Böyle bir tutumun hazırlıkları apaçık gözüküyordu.

1912 yılı yazında Eçmiyadzin Katolikosu'nun Rus Sarayı'nda kabulünden sonra Çarlık «Ermeni Meselesi» ni Makedonya sorunuyla paralel olarak ele almıştır. Gerçekten, Çarlıkla sıkı bağları isbatlanmış bir tarih olgusu teşkil eden Balkan İttifakı, Makedonya'yı Türk topraklarından koparıp aldığına göre, şimdi de Önasya'da «Makedonya» gibi yeni bir kargaşalık merkezi yaratmak gerekiyordu¹. Fakat arkasına bir bıçak saplamadan Türkiye'ye önden saldırarak, böyle bir işi yapabilecek «âletleri» kolayca bulan Çarlığın metotlarına uygun değildi. Uluslararası durum imkân verdiği anda kendilerini kurtaracak olan Çar'a başvurmalarını sağlamak için Ermenilerle Kürtleri kapıştırmak, hayatı bunlara zehir etmekten başka ne olabilirdi? Ermenilerin mukadderatlarını II. Nikola'nın ellerine hemen hemen oy birliğiyle teslim ettiklerini göstererek Avrupa'yı etkilemek gerekiyordu; bunun için Eçmiyadzin Katolikosu Ermeniler arasında zemini hazırlamakla görevlendirilecekti. İşte, Mısırlı bir zengin olan Bogos Nubar paşa böylece ortaya çıkmış, Rusya'nın tasarladıklarına hazırlık olmak üzere başkent'ten başkente dolaşmıştır. Avrupa'daki bütün Ermeni teşkilâtla-

¹ Bk. Guéchoff : l'Alliance Balkanique, Paris - Hachette

rıyla, 1887'de Londra ve Paris'te kurulan gizli derneklerle, «İngiliz Ermeni Komitesi»yle (Kont Loris Melikof'un kurduğu, milletvekili Aneurin Williams'ın başkanlık ettiği, British Armenia Committee), sıkı bağları olan, ayrıca, Alman Lepsius'un Ermeni Dostluk Komitesiyle ilişkileri bulunan Nubar paşa Kahire'de «Ermeni Genel Hayır Birliği» ni kurduktan başka, Katolikos V. Kevork'un tayin ettiği bir ulusal delegasyonun başına geçmiş ve «Ermeni Me-selesi» ni Avrupa'da ortaya atmıştır.

Eğer Bogos Nubar paşa, Çarlığın Paris Büyükei-çisi İzwolski gibi Osmanlı düşmanı olduğunu açıkça ilân eden kimselerle temas edecek yerde Avrupa kamu oyuna çağrıda bulunmakla yetinseydi, devrimlerin gerekli olduğunu çok iyi bilen İstanbul hükümeti kendisine daha fazla güven gösterebilirdi. Konuyu çok iyi bilen Sir Edward Grey'in 30 Mayıs 1913 tarihinde İngiliz Parlâmentosunda yaptığı gerçekten tatmin edici konuşma da bunu gösteriyor.

12 Mayıs 1913'te Ermeni Ulusal Meclisi 6 vilâ-yetteki tehlikeli duruma dikkatini çekmek üzere Sadrazama bir talep listesi sundukları zaman, Mahmut Şevket Paşa şu cevabı vermiştir :

«Şâkilikten yalnız Ermeniler çekmiyor, başkaları da bu durumdan ızdırap duyuyor. Türk hükümeti bütün bu cürümleri önlemeğe tamamen karardır. Şimdiye kadar çok lâf söylendi, çok şeyler vaadedildi. Ben vaadde bulunmaktan kaçınacağım, hükümet kendini işte gösterecektir.»

İyi niyetli kimselere iç huzuru getirmesi gereken bu tutumun samimiyeti aynı hükümetin 1913

ayaklanması sırasındaki davranışıyla da bir kere daha ortaya çıkmıştır. Bitlis'teki Rus Konsolosundan emir alan Kürt çeteleri, tıpı tıpına Sazanof'un Önasya'daki Konsoloslarının güya verdiği bilgi üzerine Avrupa dışişleri bakanlıklarına duyurduğu cinsten, mürettep bir katliâm hazırlığına teşebbüs etmişlerdi. Bu katliamlar başlar başlamaz, Çarlık müdahale edecekti. Fakat oyunu sezinleyen Babıâli, kuvvetli Jandarma birlikleri yığmış ve olayları daha patlamadan bastırmıştır. Bu arada Kürt âsileri bir tek Ermeniyi boğazlayamadan yakalanmış fakat başkanları, bütün işin tertipçisi ve suç ortağı olan Rus Konsolosluğuna sığınmıştır. Müdahale tehlikesi geçici olarak uzaklaştırılmıştı. Fakat suç üstü yakalanmak acemiliğini gösteren Konsolos Bitlis'ten geri çekilmiş ve «zevahiri kurtarmak için» Sazanof tarafından şeklen suçlanan Konsolos, hükümeti tarafından cezalandırılmamıştır¹.

Gerçekte Bitlis ayaklanmasının önemini ne kadar belirtsek gene de azdır, zirâ bu hareket başarı kazansaydı Avrupa savaşı bir yıl önce patlayacaktı, Eğer Çarlık memurlarının hazırladığı ve Rusya'nın kaçınılmaz müdahalesini yaratacak katliamlar o zaman önlenemeseydi, şüphe yok ki, Avrupa savaşı, bir «Ermeni Meselesi» nin çok dışına taşacak ve Önasya ile ilgili bütün meseleleri kavrayacaktı. Çarlığın oyunlarını alt etmeği başaran Mahmut Şevket Paşa o sırada gösterdiği enerjiyle Avrupa'ya büyük bir hizmette bulunmuştur.

¹ Bu konuda yazdıklarımızdan şüphesi olanlara, konunun İngiliz Avam Kamarasında tartışıldığını ve birçok milletvekilinin meseleyi olaylar patlak verdiği anda öğrendiğini, Lord Lamington'un Lordlar Kamarası'nda hükûmete sözlü soru sorduğunu hatırlatmak isterim.

Bütün bunlara rağmen, ne Çarlığın gerçek niyetlerini bilen ve birkaç hafta sonra katledilecek olan Mahmut Şevket Paşa, ne de halefi, Rus hükümetine güvenen Nubar paşa'nın faaliyetlerine karşı içgüdüsel bir kuşku beslemişlerdir. Katolikos'un özel temsilcisi, bu arada, bağımsızlık ve özerklik çözümlerinin söz konusu olmadığını ve Ulusal Temsilciliğin, Ermeni vilâyetlerinin etnik ve coğrafî durumu sebebiyle bunu aslâ düşünmediğini belirterek kendisine mâledilen «siyasî emelleri» hemen yalanlamıştır¹. Ama, olaylar aksini ispatlarken bu sözlü teminatlarla ne değer verilebilirdi? Sosyalist bir Rus yazarı olan Mişel Pavloviç tüm Ermeni hareketinin Çarlıkla ve İzwolski'nin temsilcileriyle yakın bağlantısını görmüş, bunun önemini şöyle ifade etmiştir:

«Katolikos'un teşebbüsü üzerine 1913 yılı Şubatında Paris'te «Türkiye Ermenistanı» ndaki devrimler konusunu ele alan bir toplantı yapılmıştır. Katolikos, ancak Rus hükümetinin tasvibini aldıktan sonra böyle bir toplantının sorumluluğunu üzerine almıştır... İzwolski delegelerle çeşitli görüşmeler yapmış ve toplantıda «Ermeni Meselesi'nin yalnız Rusya tarafından çözülebileceği» görüşü benimsenmiştir. Bu görüşe uygun olarak Konferans üyelerinden yüksek dereceli bir papaz olan Yatyuşan, Türkiye'de Rus hükümetinin kontrolü altında gerçekleştirilecek bir devrim programı tasarısı hazırlamıştır. Tasarının en önemli maddesi, Ermenistan'a Rusya'nın himayesinde muhtariyet tanıyordu².»

¹ Bulletin de l'Asie Française, Haziran 1913 sayısı ss. 297

² Mişel Pavloviç'in yukarıda sözü geçen eseri ss. 472

Bu, açıkça Osmanlı topraklarının yedide birine, Anadolu'nun üçte birine Fransa'nın yarısına tekabül eden altı vilâyetin İmparatorluktan ayrılması demektir. Rus-Ermeni hareketinin yürütölüş şekli, bir yandan İzwolski'den ilham alıp, öte yandan Osmanlı toprak bütünlüğüne taraftar olduğunu ilân eden Nubar Paşa'nın demeçlerine rağmen, güven uyandırmaktan uzaktı. Avrupa'da Pariste ve Londra'da olduğu kadar Berlin ve Roma'da yapılan bütün bu teşebbüsler Türk hâkimiyetindeki Ermenistan'ı Çarlığın kontrolü altına almak için bütün Avrupa'nın mutabakatını sağlamak amacını güdüyordu. «British Armenia Committee» den başka Dr. Lepsius'un «Deutsche Orient Mission»u da bu konuda Bogos Nubar paşa'yı destekliyordu. 30 Aralık 1913'te «Fransız Asya'sı Komitesinin Paris'te General Lacroix nun başkanlığında düzenlediği «Uluslararası Ermeni Toplantısı»nda Alman Dışişleri Bakanlığından ilham alan iki Alman, Lepsius ve Rohrbach, harekete taraftar olduklarını ifade etmişler, hattâ, Lepsius daha ileri giderek Rus işgali lehinde konuşmuştur¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için bu kadar önemli bir konu diğer devletlerin tekeline geçmesin diye o sıralarda Almanlar Ermenilere yakınlık göstermeğe dikkat ediyorlardı. İngiliz milletvekillerinde O'Connor, Whyte ve Williams, talihsizliği Avrupa politikasının en bencil hedefleri için kullanılacak olan bu zavallı halkın himayesi için Miliukof ile âdetâ rekabet halindeydiler. Ermenistan'a bir gezi yapmış olan Buxton kardeşler de farkına varmadan Çarlığa hizmet ediyorlardı. Nitekim, Harold Buxton,

¹ Bk. Sözü geçen toplantının «Bulletin de l'Asie Française» de yayınlanan tutanakları Kasım 1913, ss. 455

verdiği bir demeçte, «Rus Orduları sınırı aşarsa dost ve kurtarıcı olarak selâmlanacaklardır» diye konuşmaktan çekinmemiştir¹.

Kelimelerle oynamaktan vazgeçilirse, bunun, sözü geçen vilâyetlerin Rusya'ya katılması demek olduğunda en ufak şüphe yoktur. Halbuki, birkaç ay önce, Lord Bryce, yukarıda belirtilen demecinde, «Ermenilerin, Rusya'ya katılmak istemediklerini çünkü milliyetlerini ve Kiliselerinin kişiliğini korumak tasavvurunda olduklarını, Rus yönetiminde işe ne birini, ne de diğerini muhafaza umutları bulunmadığını» belirtmişti. Tam Balkan Savaşları sırasında ortaya atıldığı gündenberi «Ermeni Meselesi»ne sütunlarında devamlı olarak yer veren «Fransız Asyası Bülteni»nde M. Ludovic de Contenson adlı bir Fransız sağduyuyu şu sözlerle dile getiriyordu :

«Rusya'ya bağlanma, başka bir yol bulamayan bazı Ermenilerin dilediği köklü çözümdür... Fakat, bu, Ermeni ulusunun geri dönüşümüne biçimde sonu demektir. Çünkü, kuvvet yoluyla ruslaştırılacak, dili ve dini Rusya Ermenilerinde olduğu gibi şöyle, ya da böyle yasaklanacaktır. Şüphesiz Ermenilere güvenlik, refah ve Rus Barışı sağlanacak, ama ulusal kişiliklerini kesinlikle kaybetme karşılığında elde edecekleri bu iyilik kendilerine çok pahalıya malolmayacak mı?²»

Gerçek şudur ki, altı vilâyette en etken devrimlerin derhal uygulanması bile Rusya'yı sustur-

¹ Bk. Aynı tutanaklar.

² Ludovic de Contenson'un «La question arménienne» adlı yazısı 1913, ss. 15

mağa yetmeyecekti. Türkiye, Balkan Savaşları sonucunda düzeni bozulan ordusunu yeniden teşkilâtlandırmak amacıyla Berlin'den yeni bir askerî uzman heyeti istemişti. Bunun üzerine Almanya 1913 yılı Aralık ayında Liman von Sanders'i Türkiye'ye gönderince Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetlendirecek olan bu girişimi şiddetle protesto etmiş ve buna karşılık altı vilâyette jandarma kuvvetlerine Rus subaylarının komuta etmesini ısrarla istemiştir. Bitlis ayaklanmaları sırasındaki deneylerden sonra Türkiye'nin bu isteği olumlu karşılaması intihar etmesi demek olurdu. Nitekim, Paris'te de böyle bir isteğin ne ifade ettiği gayet iyi anlaşılmakta gecikmeyecekti. «Fransız Asyası Komitesi»nde bunun «yakın ya da uzak bir gelecekte Osmanlı İmparatorluğu için yaratacağı tehlikeli sonuçları» saklanmamaktaydı. Türkiye Rusya'nın kabul etmeyeceği bir tutum içine girerse, Ermeniler için öngörülen devrimler uygulansa bile, bu vilâyetlerde Hristiyanlarca desteklenen bir müdahaleyi kolaylaştırmak yolunda karışıklık çıkarmanın Rusya için ne kadar kolay olacağı biliniyor ve bu konuda birçok yazılar da yazılıyordu.¹ Çar'ın arzusunu yerine getirmezse öleceği, Türkiye'ye bundan daha açık bir şekilde anlatılamazdı.

¹ Yukarıda belirtilen kitap ss. 484

V

Türkiye'nin ölmek istememesine ve kendisi için hazırlanan akibetten kurtulmak için şeytanla bile ittifakı tercih etmiş olmasına hayret edenler vardır. Türkiye, bir ara, kendisini 1878'de Pan-slavizmin pençelerinden kurtaran İngiltere'nin desteğini sağlamağı da düşünmüştür. 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Sözleşmesiyle, İngiltere, Kıbrıs Adasına karşılık Türkiye'nin Asya'daki topraklarının bütünlüğünü taahhüt etmekteydi. Beaconsfield, Kıbrıs'tan itibaren Önasya'yı tehdit edenlere karşı baskı yapılabileceğı kanısındaydı. Yeni Türk rejimi, devrimler konusunda samimiyetini göstermek için doğrudan doğruya İngiliz memurları istemişti. Türkiye, istekte bulunurken devrimler konusunda İngiltere ile işbirliğı hakkında bir maddesi bulunan işte bu sözleşmeyi öne sürmüştü. Sir Edward

Grey, Türk isteğini ilkece kabul etmişse de bir süre sonra bunu yerine getirebilecek durumda olmadığı görülmüştür. 1 Temmuz 1913'te Avam Kamarası'nda bir sözlü soruya Dışişleri Bakanlığı Siyasî Müsteşar Yardımcısı vasıtasıyla verdirttiği cevapta, aynı bakan, «Babîâli tarafından gerçekten bir istem yapıldığını fakat günün koşullarının bu istemin yerine getirilmesinden önce meselenin iyice incelenmesini gerektirdiğini» söylemiştir. Bu tarihlerde Poincaré'nin Londra'ya yaptığı bir geziden yararlanarak, ya mesele hakkında ortak bir karar alınmış veya Fransa Çar'ın sözcülüğünü yapmış, ya da Çar doğrudan doğruya Londra'ya baskıda bulunmuş bunların sonucunda mesele rafa kaldırılmıştır. Altı vilâyeti etki alanı sayan ve bu durumu büyük devletlere kapalı şekilde kabul ettiren Rusya'nın Ermenistan'a İngiliz memurlarının gönderilmesini önlemekte büyük çıkarı vardı. Rusya buralara kendi adamlarını yerleştirmek istiyordu. Bu görevler için adından söz edilen Lord Milner'e Mr. Robert'e ve başka adaylara - Çarlığın hizmetkârı olmamaları şartıyla - devrimlerin gerçekleşmesi için, Babîâli, tam yetki verneğe hazırды. 26 Aralık 1913'te Cavit bey «Le Temps» gazetesine verdiği demeçte, «Ermenistan'ın bir ikinci Makedonya durumuna getirilmesine müsaade etmeyeceğiz» diye açık konuşmuş ve «siyasal etkiler İngiltere ve Fransa'dan istediğimiz memurların sağlanmasını önlerse, Türkiye, Rus isteklerine muhatap olmaktansa taraf-sızlara başvuracaktır» diye eklemiştir.

Çarlık politikasının Türklerde yarattığı kuşkunun bundan güzel bir açıklaması yapılamaz. Fakat, Türkler buna rağmen Osmanlı bütünlüğüne do-

kunulmaması için Rusya nezdinde son bir teşebbüste daha bulunmuştur. Çarlığın İstanbul'daki Büyükelçisi Giers'le Cavit bey arasında aylarca süren Türk-Rus görüşmeleri yapılmış, fakat sonunda Rusların kabulü imkânsız istekleri yüzünden bu müzakereler kesilmişti. Bunun üzerine, yeni Osmanlı yönetiminin 1914 Mayısında Livadia'ya gönderdiği bir heyet vasıtasıyla doğrudan doğruya Çar'a başvurduğunu görüyoruz. Talât beyin başkanlığındaki bu «Olaganüstü Heyet», Genç Türklerin, Türkiye'ye dokunulmamak şartıyla barışçı bir Rusya'nın dostu olmaktan başka birşey düşünmedikleri hususunda Çar'ı ikna etmeğe çalışmıştır. Sazanof bile 23 Mayıs 1914'te Duma'daki konuşmasında, «Türk heyeti ile yapılan görüşmelerden edindiğim izlenim, Türkiye'nin, yeni siyaset koşullarına uygun olarak Rusya'yla iki ülkenin yararına ilişkiler kurulması için ciddî bir arzu beslediği şeklindedir» demiştir.¹ Genç Türklerin ülkeleri için mutlak bir ölüm demek olan politikaya son verilmesi yolunda Çar'a adeta yalvarmaları üzerine İstanbul'da bir Türk-Rus Yakınlaşma Komitesi kurulmuştur. Oysa, diplomasinin yardımıyla, Balkan Savaşlarından bu yana «Şark Meselesi» nin hakemi durumuna getirilen II. Nikola bu defa avını pençesinde sıkıca tuttuğuna inanıyordu. Bu bakımdan bütün bu teşebbüsler hiçbir işe yaramamıştır.

Almanya da Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesini çabuklaştırmak isteyenlerin görüşüne neredeyse katılmak üzereydi. Aralık 1912'deki Lüleburgaz çarpışmaları Alman diplomasi çevrelerinde

¹ Bulletin du Comité de l'Asie Française, Mayıs 1914. ss. 184

gerçekten Türkiye aleyhinde bir akım yaratmış ve bu akım o zaman siyasî müsteşar olan Kiderlen-Wächter'in şahsında Alman Dışişleri Bakanlığına kadar yayılmıştır. Kiderlen-Wächter ve yakın arkadaşları, İngiltere ve Rusya gibi «Şark Meselesi»ne ilgi gösteren iki büyük devletin arzusuna rağmen Türkiye'yi ayakta tutmağa imkân bulunmadığına, bu bakımdan, ölünün üstünden çıkanların paylaşılması için iki büyük devletle anlaşmanın daha yerinde olacağına inanıyorlardı. Böylece, Kiderlen-Wächter ve arkadaşları Osmanlı mirasından memleketlerine büyük bir pay koparmak ümidindeydiler. Sonunda bu görüşe karşı özellikle Kiderlen-Wächter'in ölümünden sonra başarı kazanan tek gerekçe şu olmuştur :

«Osmanlı topraklarının bölünmesi sonunda Almanya'ya yararlı bir pay düşse bile, Türkiye'nin doğusunda olacağı tahmin edilen bu bölgeye uzanmak için Avrupa'yı, denizleri ve Boğazları aşacak, lüzumundan fazla uzun ve ince bir kola sahip olmak gerekir.»

Fakat, bununla beraber, 1913 yılı baharında Rusya'nın «Ermeni Meselesi» ni ortaya attığı sırada Alman diplomasisi, savaş çıktığında Türkiye tarafını tutmağa henüz karar vermemiştir. Bir an için düşünelim : 1913 Nisanında Bitlis'teki Kürt ayaklanması Babiâli tarafından bastırılmamış olsa ve Ermenilerin yeniden katli üzerine Rusya düşündüğü gibi askerî müdahalede bulunabilseydi, Almanya bir Dünya savaşını mı göze alırdı, yoksa Rusya'dan karşılık olarak bazı taleplerde mi bulunurdu? Her halde, bu sırada «barış mı yoksa savaş mı?» sorusu siyasî tarih bakımından da görülmedik bir önem ka-

zanan» Ermeni Meselesi» ne bağılı bulunuyordu.

*

Rusya, Osmanlı beldelerinde başvurduğu yollar hakkında bir tarih yargısına temel olacak en inandırıcı belgeyi, Dünya Savaşından hemen önce kendisi açıklamıştır. Ermenilere gösterdiği büyük ilgiyi ispatlamak amacıyla Çar hükümeti «Ermeni Meselesi»ne ilişkin bütün diplomatik yazışmaları Rusça ve Ermenice olarak yayınlamış hattâ yalnız Ermeni halkına hitabeden, kalınca bir broşür halindeki bu yazışmalara «Yeniköy Komisyonu»nun gizli görüşmeler protokolü de eklenmiştir. Bilindiği gibi, Yeniköy Komisyonu, 1914 yılı Temmuzunda Türkiye Ermenistanı'na ilişkin Rus tasarısını tartışmak amacıyla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Yeniköy'deki yazlık binasında toplanmıştır. Ermenicesi Tiflis'te yayınlanan bu yazışmalar arasında çok ilginç noktalara rastlanmaktadır.¹

1912 Kasımında Balkan Savaşları sırasında talih Türklere karşı döner dönmez, Rus diplomasisi can çekişen İmparatorluğa son darbeyi indirmek amacıyla hemen Ermenileri seferber etmiştir. 21 Kasım 1912 tarihinde Van'daki Rus Konsolos Muavini gönderdiği bir raporda «bütün Ermenilerin Rusya'ya taraftar olduğunu ve Rus askerlerinin gelişini ya da Rusya'nın nezareti altında devrimler yapılmasını samimiyetle arzuladıklarını» bildirmektedir. Aynı tarihte Beyazıt'taki (Doğu Beyazıt) Muavin Konsolos Çar'ın İstanbul'daki Büyükelçisi Giers'e şu telgrafı göndermekteydi :

¹ Bk. Ermenistan'da Devrimler (12 Kasım 1912 - 10 Mayıs 1914) Setrak Avakian - Tiflis 1915

«İstisnasız bütün Ermeniler Türkiye'ye tamamen düşmandır, Rusya metbuluğunu ve Ermenistan'ın işgal altına alınmasına candan arzu ediyorlar.»

Giers te Eçmiyadzin Katolikosu'nun Kafkasya'daki Genel Valiye çağrısını hatırlatmaktadır. Büyükelçiye göre, Rusya'nın müdahalesini isteyen bu çağrı, Türk Ermenistanı'nda Rusya lehine beslenen duyguları tam olarak yansıtmaktadır. Giers, Sazanof'a gönderdiği telgraflarda Ermeni ulusunun dinî liderinin Rusya'nın görüşüne uygun olarak ortaya attığı meselenin taşıdığı büyük öneme dikkatini çekmektedir. Büyükelçi, Rusya'nın müdahale için mevcut bu tek fırsatı kaçırmayı ihtimalinden endişe etmekte, Katolikos'a ve İstanbul Ermeni Patriği'ne her türlü teminatın verilmesini, kendilerinin bütün imkânlarla desteklenmesini Sazanof'a telkin etmektedir. Pek çok Ermeninin arzuladığı gibi, altı vilâyetin işgali için zamanın henüz erken olduğunu düşünmekle beraber Giers, Ermenilerin büyük devletlere başvurmalarının önlenmesi gerektiği kanısındaydı. Giers, şimdilik, Rus memurlarının kontrolü altında Türk topraklarında devrimler yapılmasıyla yetinmekte ve nasıl olsa bu da sonuç vermeyeceğine göre belirtilen vilâyetlere Rus askerlerini sokmanın gerekli olacağı umudunu beslemekteydi.¹

Sazanof, Büyükelçiye cevabında Katolikos'un 30 Kasım 1912 tarihli müracaatını bildirdikten sonra, Türkiye'yi Avrupa devletlerinin müdahalesiyle tehdit etmesini istemekte ve «sınırlarımıza yakın yerlerde karışıklıklar çıkması önü alınamıyacak ih-

¹ Bk. Aynı kitapta belge No: 1

tilâtlara yol açarak Türkiye'yle olan ilişkilerimizi tehlikeye sokacak niteliktedir» diye eklemektedir.¹

Gerçekte, nezâket formülleri içinde yer alan bu «karışıklıkları» çıkartabilmek için Giers Türkiye'deki Ermenilerle gizli ilişkiler sürdürmekte ve âmirine bu konuda bilgi vermektedir. Aralık ayında, Giers Londra ve Paris'teki Ermeni komitelerinin ya ortak himaye sağlanması, ya da «Ermeni Meselesi»nin çözümünün Çar'a bırakılması için büyük devletlere başvurduğunu bildirmektedir. Avrupa'yı do-laşacak Ulusal Ermeni Delegasyonu konusunda ise, Giers, teşebbüsün Rusya'ya bırakılmasını istemektedir.² Öte yandan, Sazanof, Avrupa'daki büyükelçilerine gönderdiği 13 Aralık 1912 tarihli gizli mektup-ta çok sayıda Türkiyeli Ermeninin Rus hükümetin-den, «Anadolu'da bazı bölgeleri» işgal etmesini istediklerini yazmakta; Londra ve Paris hükümetle-riyle «ortak bir görüş ve tutulacak yol» için fikir teatisinde bulunulmasını, iki hükûmetin İstanbul'daki büyükelçilerine, Rus Büyükelçisinin görüşleri-ni desteklemeleri yolunda talimat vermelerinin sağ-lanmasını telkin ve tavsiye etmektedir.³

Bu arada Babîâli bir genel devrim tasarısı ha-zırlamaktadır. Buna göre, altı vilâyet iki yönetim bölgesine ayrılmakta, her birinin başına bir Genel Müfettiş ve bir de Kurul getirilmektedir. Kurullar 2 Ermeni ve 2 Avrupalıdan meydana gelmekte, bir diğer Avrupalı da başkanlık etmektedir. Giers, Avru-palılar arasına Rusların da katılması gerektiği gö-rüşünü savunmaktadır.

¹ Tiflis'te yayınlanan belgeler Belge No: 1

² » » » Belge No: 2,4

³ » » » Belge No: 5

1912 Noeline doğru, daha önce, 1907'de Rus hükümetine «Ermeni Meşalesi» hakkında bir bildirme vermiş olan Taşnakzutyun Partisi temsilcilerinden Doktor Zavriyef, Giers'le yaptığı bir görüşmede, «genellikle Ermeniler geleceklerinin Rusya'ya bağlı olduğunu düşünüyor ve Türkiye'ye karşı almaları gereken tutum için Rusya'nın talimatını bekliyorlar» demektedir.

Zavriyef açıkça Rus müdahalesini istemekteydi. Patrikhane, Avrupa'nın kontrolü yerine Türkiye'nin hizmetindeki Avrupalıları koymak isteyen Türk devrim tasarısından memnun değildi ; ya Rus garantisi ya da uluslararası bir garanti istiyordu. Giers, Sazanof'a çektiği bir telgrafta bu isteği şöyle özetlemiştir :

«Ermeniler, Rus işgalini en etken garanti olarak karşılıyorlar.»¹

21 Aralık 1912'de toplanan Ulusal Ermeni Kurultayı, da Ermeni partilerinin tam bir dayanışma içinde Rusya'ya taraftar bulunduklarını ortaya koymaktadır.

Bu sırada Avrupa'da Ermeniler yerlerinde duramaz olmuşlar ve dâvâlarını Londra'da toplanan büyükelçilere duyurmağa niyetlenmişlerdi. Tabîî böyle bir teşebbüs «Ermeni Meselesi»ni Rusya'nın tekelinde tutmak isteyen Rusların Kafkasya Genel Valisinin hoşuna gitmemişti. Nitekim, Genel Vali, Sazanof'a bir telgraf yollayarak, Katolikos'un Avrupa'daki temsilcisi Bogos Nubar paşa'dan, Londra'daki Büyükelçiler Toplantısına başvurmamasını ve faa-

¹ Tiflis derlemesi. Belge No: 7

liyetini bir Rus müdahalesine zemin hazırlamağa inhisar ettirmesi tavsiyesinde bulunduğunu bildirmekte ve yakında Anadolu'da karışıklıklar çıkacağına işaret etmektedir. Bütün bunları kendi tertiplediğine göre, gerçekte de çıkacak karışıklıklardan en iyi haberdar olan kimse Genel Valinin kendisiydi.¹

13 Mart 1913 tarihli bir telgrafta İzwolski, Sazanof'a Paris'te Bogos Nubar paşa ile yaptığı konuşma hakkında bilgi veriyordu. Bu telgrafta Bogos Nubar paşa'nın, «Ermenilerin bütün ümitleri güçlü Rus himayesinde toplanmıştır ve her durumda Rus hükümetinin görüşlerini izlemeğe hazırdırlar» dediği belirtiliyordu. Bogos Nubar paşa da bir devrim tasarısı hazırlamıştı; fakat, İzwolski kendisinden Rusya'nın müsaadesini almadan bu konuda hiç bir teşebbüste bulunmamasını rica etmiştir.²

1913 yılının Mart ve Nisan aylarında Bitlis, Erzurum ve Van'daki Rus konsolosluklarından yağan telgraflar katliam için hazırlıklar yapıldığını öne sürmektedir. Giers, Sazanof'a çektiği bir telde, Ermenilerin Bitlis, Erzincan vb. yerlerdeki olaylardan çok endişe duyduklarını rapor etmekte ve Anadolu'da Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bir çatışmanın natlak vermesinden korktuğunu bildirmektedir. Bütün bu telgraflar Türk Ermenistanı'nı barışa kavuşturmak için uluslararası bir görev yüklenmek isteyen Rusya'nın, Avrupa hükümetleri nezdinde varacağı teşebbüslere hazırlık olarak düzenlenmiş duyurulacak düzme katliam haberlerinin tarihleri büyük bir itina ile tesbit edilmişti. 5 Hazi-

¹ Tiflis derlemesi, Belge No. 8 ve 11

² » » » » 12

ran tarihinde Sazanof, Berlin'deki Büyükelçisine, «Giers'e Fransız ve İngiliz meslekdaşlarıyla Üçlü İttifakın «Ermeni Meselesi» ndeki tutumuna esas olacak ilkeleri tespit etmesi için talimat verdiğini ve 1895 tasarısının, hareket noktası olarak alınmasını teklif ettiğini» bildirmektedir. Nihayet 7 Haziran tarihli ve genelge şeklindeki bir telyazıyla Dışişleri Bakan Yardımcısı Neratof, Avrupa hükümetlerinin önüne devrimler meselesini açıkça getirmekteydi.¹

Fransa 7 Haziran 1913 tarihli bu genelgede belirtilen hususlara derhal katılmış, İngiltere ve diğer büyük devletlerin katılması daha güç olmuştur. Artık «Ermeni Meselesi» resmen ortaya atılmış bulunuyordu. 9 Haziranda Üçlü İttifakın İstanbul'daki büyükelcilerinden kurulu bir komisyon, diğer büyükelçiliklere teklif edilecek devrim tasarısını hazırlamakla görevlendirilmişti. 10 Haziranda Almanya ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı toprak bütünlüğü korunmak şartıyla meseleyi tartışmayı kabul ediyorlardı. Aynı gün Sazanof, Giers'e gönderdiği talimatta, «Rus teşebbüsünü Sadrazam'a anlatmasını ve Rus'la'va sıkı bağlarla bağlanıp bağlanmamanın artık Türkiye'ye kalmış bir iş olduğunu kendisine bildirmesini» istiyordu,² Fakat Almanya güçlük çıkartmakta gecikmemiştir : Jagow, İstanbul'daki Büyükelçisi Wangenheim'a, görüşmelere katılması talimatını vermekle beraber bunların yararlı olabileceği hakkında beslediği şüpheyi saklamıyor, Büyükelçiler Toplantısının bir «Yüksek Mahkeme» anlamına gelebileceğini bildiriyordu. Ayrıca, Berlin ve Viyana, Türkiye'nin bir temsilcisi-

¹ Tiflis derlemesinde, 17,18,19,21,24 ve 28 sayılı belgeler

² Tiflis derlemesi, Belge No. 39

nin de görüşmelere katılmasını istiyorlarsa da Giers ile Sazanof, Türk temsilcisinin toplantılara katılmasının ön tasarının hazırlanmasını engelleyeceği bahanesiyle, bunu, kabul edilemeyecek bir teklif olarak karşılıyorlar.¹

Sonunda Rus Büyükelçiliği baştercümanı André Mandelstam tarafından 1895 tarihinde İngiliz, Fransız ve Rus Büyükelçilerinin verdikleri nota ve sundukları tasarıya, Padişahın 20 Ekim 1895 tarihli İradesine, 1880 tarihli Avrupa Komisyonu kanun tasarısına ve Lübnan statüsüne dayanılarak bir devrim tasarısı hazırlanmıştır. Üçlü İttifakça kabul edilen Mandelstam tasarısı, Avrupa devletlerinin bu konuda yapacakları görüşmeler için esas kabul edilmiştir. Tasarının temel ilkesi şuydu : Babıâliye bağlı olmayacak bir vâlinin yönetiminde, bazı sınır bölgeleri hariç olmak üzere, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas illerini içine alan bir tek Ermeni eyâleti kurulacaktı. İstanbul'daki büyükelçiler tasarıyı görüşmek üzere toplanmışlar, Giers, Babıâli'nin hazırladığı islâhat (devrim) tasarısının da birlikte görüşülmesine karşı çıkmış, fakat Almanya ve Avusturya-Macaristan bunun da gözönüne alınması için ısrar etmişlerdir. Komisyon toplantılarında Almanya temsilcisi tek bir Ermeni eyâleti fikrini yermiş bunun genişliğini belirterek, ulaştırma yoksunluğunun tek bir yönetimi güçleştireceğini ileri sürmüştür. Rusya adına konuşan Mandelstam, Girit, Lübnan ve Rumeli'yi örnek vererek Ermenistan için kuvvetli ve tek bir iradenin zorunlu olacağını iddia etmiştir. Avusturya-Macaristan temsilcisi, Babıâli'ye bağlı olmayacak bir vâli tayi-

¹ Tiflis derlemesi, Belge No. 40,41,43

ninin Padişahın egemenliğine gölge düşüreceğine işaret etmiş, Alman temsilcisi ise Lübnan örneğinin tavsiye edilebilir bir örnek olmadığını söyledikten sonra şunları eklemiştir :

«Ermenistan Lübnan'dan dört kat daha büyüktür, kurulacak eyâleti Lübnan gibi yönetmeğe kalkmak, Fransa'yı, Tarascon'u yönetir gibi yönetmek demektir,»

Alman temsilcisi, Mandelstam'ın tasarısını Ermenistan'ı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen ayırma teşebbüsü olarak karşılamaktadır. Rus tasarısının yazarı, buna rağmen Babiâli'ye bağlı olmayacak bir tek genel vâli fikrinde ısrar etmektedir. İngiltere temsilcisi Fitzmaurice'in desteklediği Mandelstam, bir hukukî incelikten yararlanarak, bu durumda, yabancı nezareti altında olsa bile devletin egemenliğinden birşey kaybetmeyeceğini ispatlamağa çalışıyor ve şöyle diyordu :

«İşte Avrupa'nın çabası Türkiye'yi bir yabancı kontrolünü kabule yöneltmektir, ki bu takdirde de egemenliği korunmuş olacaktır.»

Gerçekte, Mandelstam, Rus oyunlarına karşı eli kolu bağlı kalması için Babiâli'nin kurulacak eyâlete bir başka bölgeden asker nakline hakkı olmasını, buraya göçmen yerleştirmemesini sağlamağa çalışıyordu.

André Mandelstam'ın Rusya adına ileri sürdüğü ısrarlı istekler bu memleketin Türkiye'nin haysiyetiyle oynamaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Talât paşa, Osmanlı Meclisindeki Ermeni mebuslarıyla meseleyi doğrudan doğruya çözüme uğraşmışsa da başaramamış, Parlâmen-

to'daki Ermeni üyelerin sayısını 15'ten 20'ye çıkar-
mağa hazır olduğu hâlde, Ermeniler Rusya'dan ay-
rılmağa yanaşmamışlardır.¹

Yeniköy Komisyonu toplantılarının başarısız-
lığa uğramasından birkaç hafta sonra Sazanof me-
seleyi Avrupa hükümetleriyle yeniden tartışmağa
koyulmuştur. Rus Dışişleri Bakanı Berlin'e mese-
lenin müzmin bir duruma geleceğini bildirmiş,
Zimmermann ise buna, «Türkiye'yi taksime başla-
manın tehlikeli olduğu» şeklinde cevap vermiştir.²
Nihayet, uzun müzakerelerden sonra Jagow, İstan-
bul'daki Büyükelçisine Ruslara bazı tavizler ver-
mesi için talimat göndermiş, bunun üzerine Alman
ve Rus Büyükelçilikleri yetkilileri arasında görüş-
meler başlamıştır. Bununla birlikte «Ermeni Mese-
lesi»ne ilişkin 10 Eylül 1913 tarihli bir Alman notası,
«Alman hükümeti Türkiye'yi içten arzulamadığı bir
karara boyun eğdirmenin ne uygun, ne de mümkün
olduğu inancındadır» demektedir. Alman hükümeti
Komisyon çalışmalarının Türk tasarısı esas alınarak
yeniden başlamasını istemekteydi. Sonunda, 23 Ey-
lül tarihinde, Giers ve Wangenheim'ın, peşinen tek
bir Ermeni eyâleti yerine iki yönetim bölgesi kurul-
masını kabul edip, iki genel müfettişin tayini gibi
uyuşmazlık konusu olan nokta üstünde mutabakata
vardıklarını görmekteyiz. Rus - Alman anlaşmasının
altı noktası Babıâli'nin on yıl için istihdam edeceği
ve kendilerine memurlarla yargıçlar konusunda tam
yetki tanıyacağı genel müfettişlerin, Osman-
lı hükümetinin isteği üzerine nasıl seçileceklerini
tayin etmekteydi. Yeni iki bölgenin seçim kurul-

¹ Tiflis derlemesi, Belge No. 62

² » » » » 63

ları konusunda Rus-Alman anlaşması eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan üyeyi öngörmekte, ayrıca bütün görevler için de iki unsur arasında eşitlik getirmekteydi. Avrupa devletlerince yapılacak «murakabe» anlaşmanın en nazik noktasıydı, fakat sonunda buna da şöyle bir formül bulundu: «Türkiye, büyük devletlere, İstanbul'daki büyükelçileri aracılığıyla devrimlerin uygulanmasına nezaret etmelerini teklif edecek»ti.

Türkiye, Rus-Alman anlaşmasının altı noktasına 26 Ekim 1913 tarihli notasıyla verdiği cevapta, devrimleri Avrupalı danışmanların yardımıyla uygulamak istediğini fakat Devletin bağımsızlığını korumağa da kararlı olduğunu bildirmiştir. Giers'le yaptığı konuşmada, Sadrazam, şeklen Türk Gümrük Müfettişine bağlı olmakla beraber Balkan Savaşına kadar Osmanlı Gümrüklerini tam bir bağımsızlıkla yöneten İngiliz danışmanını hatırlatmaktan geri kalmamıştır. Babiâli, Genel Müfettişlerin tayinine Avrupa'nın karışmasını reddetmekte, fakat, danışmanların on yıl süreyle görevlendirilmesini kabul etmekte; ancak, bunların sağlanması için bütün büyük devletlere değil yalnız bir tanesine müracaatı uygun görmekteydi. Osmanlı hükümeti, 2 Ermeni kesimi için Rusya'dan da 2 danışman istemeğe hazır olduğu halde Giers bunu yeterli bulmamıştır.¹

Türkiye'nin bu arada Rusya'yı yumuşatmak için teşebbüslerini sıklaştırdığını görmekteyiz. Bir defasında Talat paşa, Giers'e, iki Ermeni bölgesinde Ermeni halkı Kürtlere karşı korumak amacıyla, Trakya'daki en gözde birliklerden seçilecek 7000 askerden kurulu bir Jandarma kuvveti göndermeği va-

¹ Tiflis Derlemesi, Belge No. 78 .

detmiştir. Giers'in buna cevabı, «Rusya, Berlin Andlaşması uyarınca, Ermeni sorunuyla ilgilenme hakkını talebe devam edecektir» şeklindedir¹. Türkiye'nin tutumu üzerine, Babıâli'nin gümrük tarifelerini % 4 kadar arttırma isteğinin reddedilerek baskı yolu denenmiş, Almanya'nın altı noktayı Türkiye'ye kabul ettirmesi için Rusya'nın yaptığı teklife İngiltere de katılmıştır. Nihayet, Sadrazam da danışmanlar için büyük devletlere başvurma zorunluğunu, her meselede bunların peşin tasvibini istemeği ve genel müfettişlerle danışmanlar arasında çıkacak uyuşmazlıkların çözülmesi için bir aylık süre tanınmasını kabul etmiştir. Buna rağmen Sazanof aşırı isteklerde bulunmağa devam etmekte, Babıâli de bunların kabul edilemeyecek şeyler olduğuna işaret etmektedir. Haftalarca süren uzun tartışmalardan sonra, Sadrazam, Genel Müfettişlik görevleri için Büyükelçiliklere yarı resmî ve sözlü bir müracaat yapmağa, adaylara mutabakatlarından sonra on yıllık bir sözleşme için yetkilerinin ne olacağını gene yarı resmî bir şekilde bildirmeğe hazır bulunduğunu açıklamıştır.

13 Ocak 1914'te Giers, Sazanof'a gönderdiği bir telyazıyla «daha büyük isteklerde bulunursak büyük devletler bizimle birlik olmayabilir» diyerek, elde edilen sonuçlarla yetinilmesini tasviye etmektedir. Buraya kadarki sonuçlar temel ilkelerle ilgili olanlardı. İki bölgenin genel meclislerinin nasıl kurulacağı gibi hususlarda ise tartışma devam etmektedir. Türkiye, Diyarbakır, Harput ve Sivas için nisbî temsil sistemini teklif etmektedir. Rusya buna yanaşmakla beraber, Ermenilerin açıkça azınlıkta ol-

¹ Tiflis Derlemesi Belge No. 92

duğu yerlerde temsil eşitliğini kabul ettirmeğe boş yere çalıştıktan sonra «Ermeni vilâyetleri»ne göçmen yerleştirilmemesini sağlamak için çabalamıştır.

Ertesi ay, 7 Şubatta, Sazanof anlaşmanın imzalanması yolunda talimat göndermiş ve anlaşma 8 Şubatta parafe edildikten sonra aynı gün imzalanabilmiştir. Bundan iki ay sonra Türkiye Rusya'nın teklif ettiği 5 kişilik aday listesi içinde Hollandalı Westenenk ile Norveçli Hoff'u kurulması kabul edilen iki yeni kesimin genel müfettişliklerine tayin etmiştir.¹

Bu arada Rusya için çalışan Ermenilerin ne yaptığını da bir göz atalım. 16 Nisan 1914'te «Bütün Ermenilerin saygı değeri Katolikosu ve Patriği» V.Kevork, Kafkasya Genel Valisi ve Kral Vekili Kont Voronçof-Daşkof'un kendisine resmen bilgi verdiği Türk-Rus sözleşmesi için Sazanof'a teşekkür ediyordu. Dalkavukça lâflarla dolu teşekkür mektubunda Katolikos, «Ermeni ulusunun bağılılığından, büyük Rusya'ya ve iradesiyle Ermenilerin yeniden tarih sahnesine dönmesini sağlayan sevgili hükümdarı, Kral-İmparator II. Nikola'ya olan yöneliminden» söz etmektedir.²

¹ Tiflis derlemesi 116, 134, 156 - 157 nolu belgeler.

² Tiflis derlemesi, Belge No. 158

VI

«Ermeni Meselesi»nin kaynağıyla ilgili bir incelemede, üzerinden yeteri kadar zaman geçmemiş, çok çetrefil olaylar hakkında hak ilkelerine göre yargıda bulunmak mümkün değildir. Bu nedenle, Dünya Savaşı yüzünden Ermenilerin uğradığı acıklı durumun sorumluluğunu kesinlikle tayin işini bir kenara bırakıyoruz; ileri sürülen iki aykırı tezi mümkün olan en öz biçimde karşılaştırmakla yetineceğiz.

Ermeni ihtilâlcilerinin tezini biliyoruz: «Kurtla kuzu hikâyesi»nden yararlanarak, bunlar kendilerini tarihin kötü bir cilvesi olarak emri altına giren Hristiyanlara vahşi duygular besleyen câni bir hükümetin ezdiği ırk diye tanıtmakta, bu hükümetin savaşı fırsat bilip, kendilerinden kurtulmak için yüzbinlerce Ermeniye katlettiğini iddia etmektedirler. 1916 Şubatında Fransız din adamı Mgr. Touchet

«Oeuvre d'Orient» kurumunda verdiği bir konferansta ölen Ermenilerin sayısını 500.000 olarak tahmin etmiştir. Bu sayı bize çok mubalağalı gözükmekle beraber rakamları kontrol imkânına sahip bulunmadığımızı da itiraf etmek isteriz. Emin olduğumuz tek nokta, 1915 yılı ilkbaharında, Ermenilerin bir ölüm-kalım savaşının karşılıklı ateşi arasına sıkıştıkları sırada Türk-Rus sınırı dolaylarında çok acıklı olayların cereyan ettiğiidir.

Fakat, bu çatışmayı doğuran ve yakından incelediğimiz tarih koşulları, bizi, kurtla kuzu hikâyesinin, tarafsız bir yargılamada en ufak değeri kalamıyacağı sonucuna götürüyor.

İslâmlığa düşmanlık beslemeyen gözlemcilerin açıkladığı karşıt teze göre, acıklı olayların ilk teşebbüsü, 1915 yılı Şubatında ilk Ermeni ayaklanması sırasında Koms'ta* mâsum müslüman halkı katleden Ermeni ihtilâlcilerinden gelmiştir.¹ Bu müthiş Türk-Ermeni düellosunun hazırlık sahneleri Muş bölgesinde cereyan etmiştir. Bu bakımdan eğer halâ Ortaçağ yaşantısı içindeki bu bölgeye bir gün ışık tutulabilirse tarafsız bir soruşturma için gerekli unsurlar da ancak burada aydınlığa kavuşabilecektir. Gerçekte, acıklı olayların nasıl cereyan ettiği iyice bilinmemektedir, çünkü Avrupa'daki Ermeni İhtilâl Komitelerinin yayınladığı broşürlere güvenmeğe imkân yoktur.² Nisan 1915'te Ermeni ihti-

¹ 25 Mart 1916 tarihli «Gazette de Lausanne»

² Cenevre'de yayınlanan bazı broşürlerin başlıkları şöyledir. «Documents sur le sort des arméniens 1915» - «La défense héroïque de Van», vb...

* Muş'un Varto kazasına bağlı bir köy. Bugünkü adı Gomahos

lâlcileri Van şehrini ele geçirmiş, orada Aram ve Vardan'ın başkanlığında bir Genel Kurmay teşkil etmişler, Van bölgesini Müslümanlardan «kurtardıktan» sonra şehri 6 Mayıs'ta Rus askerlerine teslim etmişlerdir. Rostof'ta çıkan bir Rus gazetesine göre Çarlık bayrağının hizmetine giren Ermeni gönüllüleri aşağı yukarı 3 tümen yani bir Kolordu tutarındaydı. Rus askerleri Van'a girer girmez, «İlk Ermeni Eyaletinin Genel Valisi» adını alan Aram Manukyan'ın başkanlığında bir de geçici hükümet kurulmakta gecikilmemişti. Çar'ın «Büyük Ermenistan»ı gerçekleştireceği mutlu günlere kadar beklemeden hemen kâğıt üzerinde bir de «idarî taksimat» yapılarak, «Ermenistan bölgesi» irili ufaklı 14 eyalete ayrılıvermişti'.

En tanınmış Ermeni önderlerinden biri olan Karakin Pastırmacıyan, Türk-Rus çarpışmaları başlar başlamaz Ermeni gönüllülerinin başına geçmiştir. Babıâli, Osmanlı Meclisinde mebus olan ve Garo adıyla tanınan Pastırmacıyan'ı yolu üzerinde rastladığı bütün köyleri yakmakla ve oturanları katletmekle suçlamaktaydı. Bilindiği gibi, savaşın ilk günlerinde, Türklerin Taşnakzutyun Partisi'yle Çarlığa karşı işbirliği için giriştikleri teşebbüsler 1914 yılı Eylülünde Erzurum'da toplanan Ermeni Kurultayı tarafından reddolunmuş ve Kurultay kendini «tarafsız» ilân etmiştir.

Şu var ki, bu parti üyelerinin evlerinde ele geçirilen Rus yapısı binlerce bomba ve tüfek, bu «tarafsız»lığın altında neler saklı bulunduğunu açıkça göstermiştir. Türkler de, Anadolu'nun kuzey-doğusunun Ruslar tarafından istilâ edilmesini, davranışlarıyla ülkenin savunmasını güçleştirmiş olan Erme-

ni çetelerinin faaliyetlerine bağlamaktadırlar.

Kürtlerin bu kadar karışıklık içinde ellerini kavuşturup oturmadıkları muhakkaktır. Gene Kürtlerin, tahrik edilirlerse insafı olmayan şeytanca bir kuvvet haline gelebileceklerinde de şüphe yoktur. Ermenilerin Rus saflarına geçerken kendilerini ne gibi bir tehlikenin beklediğini bilmeleri gerekirdi. Birçok kuşak boyunca ırkların karşıt yapısı yüzünden sürdürtülen ve Çarlık politikasının sıkılmadan istismar ettiği karşılıklı kinler, sonunda, bir ölüm-kalım meselesinin tarafları karşı karşıya getirdiği gün patlamakta gecikmemiştir. Avrupa diplomasisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ırk ve din çatışmalarını bir yüzyıl süreyle boş yere körüklememiştir... Büyük Fransız tarihçisi Albert Sorel'in otuz yıldan fazla bir süre önce söylediği gibi, «taksim politikasının bütün dünyayı da içine sürükleyeceği bir facia yaratacağı» açıktı.

Türkiye'nin davranışına gelince, bunu Avrupa'nın kendisine karşı gösterdiği ruh tutumuyla açıklayabiliriz. Türkiye'yi Dünya haritasından silmek için gösterilen kıyasıya çaba, İmparatorluğu yok etmek için Çarlığın insafsız sertliği, dünyada en fazla karaya çalınmış bir ırkın, kurbanı olduğu peşin hükümler bu ülkeyi bir ölüm-kalım savaşının içine itmiştir. Ermenilerin tutumu yüzünden, Rusya karşısında Türkiye'yi bekliyen dev tehlike anlaşılnca, Osmanlı İmparatorluğu, tehlike anlarında her ulusun yaptığını yaparak, güvenilmez unsurları savaş sahnelerinden uzaklaştırmıştır. Şurası gerçektir ki, ulaştırma imkânları yönünden bu kadar fakir, modern teknikten bu kadar yoksun bir ülkede, böyle bir tedbir, müthiş kötülüklerle birlikte gelmiş ve «Çar'ın hima-

yesinde bir Ermenistan» gibi akılsızca hayaller uğruna masum insanlar da ızdırıp çekmiştir. Büyük cânî, ilk günlerindenberi İslâm dünyasına felâket yağdırmaktan bir an geri kalmayan Çarlıktır. Çarlık, bir talihsizlik eseri olarak, başına geçtiği Rus halkına da mutluluk getirmemiştir. Belki de bu yönetimin düşüşü, Avrupa'yı, acısını çektiği siyasî kanserden kurtaracaktır. Her halde, Osmanlı dünyası için Çarlığın Rus halkı tarafından devrilişi* üçyüz yıldan bu yana cereyan eden olayların en önemlisidir. Bu, Çarlığın etkisinden kurtulmuş bir Avrupa ile, ilerlemeğe, gelişmeğe can atan Türkiye'nin işbirliği için yeni bir umut kaynağıdır.

Asya'nın, istismarcı ihtiyar Avrupa'nın çizmesi altında inletilmesine dayanan sistemin artık zamanı geçmiştir.

* Kitap 1917 Nisanında yayınlandığına göre, bahsedilen Mart ihtilâlidir. O. A.

BİBLİYOGRAFYA

K İ T A P L A R

- Alliance balkanique - Guéchof, Paris, Hachette
Anales de l'İslam -- Don Leone Caetani
Armenien und Europa - Dr. Lepsius. 1896
Ermenistan'da Devrimler - Setrak Avakyan - Tiflis, 1915
(Ermenice)
La question arménienne à la lumière des documents - Marcel Liart. Paris 1913
Le Bosphore et les Dardanelles-Serge Goriānow-Paris 1910
Les plaies du Caucase - E. Aknouni, Genève 1905
Le sort de l'Empire Ottoman - André Mandelstam - Payot.
Paris 1917
Letters de Turquie 1835 - Maréchal Moltke
Russland als grossmachth-Grégoire Troubetzkoi-Leipzig. 1910
Statistiques des province de Bitlis et de Van-Mayevski-ST.
Petersburg
The Caliph's last heritage-Sir Mark Sykes, Macmillan, London 1915
The treatement of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (İngiliz Mavi Kitabı)
The preaching of İslam.-J.W. Arnold (Prof,) 1896 ve 1913
te Londra'da basılmıştır.

D E R G İ L E R

Correspondant (Le) — Paris

- « l'Intercommunion entre l'église anglicane et l'église orthodoxe russe» 25 Ağustos 1916
- Bulletin de Comité de l'Asie Française**
- Robert Caix imzalı yazı, ss. 11 1913
- Ludovic de Contenson'un, «Le problème arménien» başlıklı yazısı ss. 15 1913
- René Pinon, imzalı yazı ss. 294 1913
- Revue de Paris — Paris**
- M. Zarzecki'nin inceleme yazısı 15 Nisan 1914
- Revue des deux Mondes - Paris**
- Mıgırdıç Dadyan'ın
La société arménienne contemporaine» başlıklı yazıları ss. 903-928 Haziran 1897
- Revue Politique Internationale - Lozan**
- Maxime Kovalsky'nin,
«La Russie et le problème arménien» başlıklı yazısı Nisan 1914
- Michel Pavlévitç'in,
«La Russie et les arméniens» adlı yazısı, ss. 464-467 Mayıs 1914
- Marmaduke Pickthall'ın
Sir Mark Sykes'in kitabı hakkındaki eleştirmesi Mayıs-Haz. 1916
- Paul Rohrbach'n
«Allemagne comme puissance mondiale» adlı yazısı, ss. 32 Temmuz 1914
- Russya Mysl — Moskova**
- André Mandelstam'ın incelemesi 1916
- The National Review - Londra**
- Walter Guinness'in,
«Impressions of Armenia and Kurdistan» adlı yazısı Ocak 1914

G A Z E T E L E R

Times - Londra

25 Mart ve 29 Temmuz 1916 tarihlerinde yayınlanan Rus ilâveleri (Russian supplements).

Gazette de Lausanne

25 Mart 1916 sayısı

Çıkan Kitaplarımız.

ÇİRKİN RUS

Victor Lasky

Fiatı 10 Lira

PİJAMA HİKÂYESİ

Lin Ting

Fiatı 5 Lira

AMERİKA'DA ONBİR GÜN

Fiatı 3 Lira

Çıkacak Kitaplarımız

NİÇİN VİETNAM

M. Sivaram

Fiatı 5 Lira

SOSYALİZM

Norman McKenzie

Fiatı 12.50 Lira

Türk düşmanlığının hâkim olduğu çevrelerde ikide bir ortaya atılan konu «Ermeni katliamı»dır. Zaman zaman bu hâdisenin yildönümleri dolayısıyla gösteriler yapılır. Fakat kimse yüzyıllar boyu birarada yaşayan Türklerle Ermeniler arasının Birinci Dünya Savaşı ortalarında neden bozulduğunu araştırmaz.

Edgar Granville, bu incelemeyi yapmış ender Avrupalılardan biridir. Bundan 50 yıl önce 1917'de yaptığı bu incelemede çok dikkate değer neticelere varmış ve bu neticeleri yayınlamıştır.

Bu küçük kitap Çarlık Rusyası'nın Balkanları karıştırdıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak için elini nasıl Doğu Anadolu'ya uzattığını, Türklerle Ermenilerin arasını açmak için nasıl tertiplere ve tahriklere giriştiğini, Rus ve Ermeni kaynaklarına dayanarak, bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır.

Kitabın asıl kıymeti, 1917'de Osmanlılarla Üçlü İtilâf arasında savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada yazılmış olmasına rağmen Granville'in hissî tesirler altında kalmadan meseleyi tam bir tarafsızlıkla incelemiş bulunmasıdır.